

ממלכתיות, "הדתה" ודתיים בצה"ל

דני סטעמן

בחינת השיח על ממלכתיות בצבא, בעיקר הטענות על פגיעה בממלכתיות, מעלה שברוב המקרים הדוברים מתכוונים למה שהם תופסים כפגמים בצבא מבחינת המעמד של הדת, הדתיים או הדתיות. הטוענים לפגיעה בממלכתיות סבורים שהממלכתיות מאוימת על ידי מה שהם מתארים כההליך "הדתה" של הצבא. כיצד יש להבין ביטוי זה, והאם צה"ל אכן עובר תהליך מדאיג של הדתה ואשר על כן מתחייב ביצורו של ערך הממלכתיות?

מחקר
מדיניות
139

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

ממלכתיות, "הדתה" ודתיים בצה"ל

מחקר מדיניות 139

דני סטטמן

נובמבר 2019

Mamlachtiut, "Religionization", and Religious Soldiers in the IDF
Daniel Statman

עריכת הטקסט: מאירה טורצקי
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר־דיין
ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק
הדפסה: דפוס מאור וולך

מסת"ב: 978-965-519-276-6

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2019
נדפס בישראל, תש"ף/ח/2019

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי אי־מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המובאים במחקר מדיניות זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תודות
9	תקציר
11	הקדמה
13	פרק 1. על מושג הממלכתיות
32	פרק 2. הדתה בצה"ל
68	פרק 3. דתיים ודתיות בצה"ל: עקרונות מנחים
97	סיכום
99	נספחים
	נספח 1: מסמך הרמטכ"ל בנושא ממלכתיות
	נספח 2: ממלכתיות: תפיסת המושג וביטוי בצה"ל – טיוטה להתייחסות
	נספח 3: פקודת השירות המשותף
127	רשימת המקורות
iii	Abstract

תודות

אני אסיר תודה לחברים ועמיתים שקראו טיוטות קודמות של מחקר זה והעירו עליהן: רונן אברהם, ישי בר, יעל הס, יעקב ידגר, אשר כהן, אודי לבל, שוקי פרידמן וידידיה שטרן.

אני מודה גם לאנשי הצבא, בסדיר ובמילואים, שהואילו להיפגש איתי ולחלוק עימי את מחשבותיהם על ממלכתיות בצה"ל: אלוף (מיל") ישי בר, תא"ל אבי גיל, אל"מ (מיל") יעל הס, אלוף איתי וירוב (תא"ל בעת הפגישה עמו), תא"ל (מיל") עמרי תמיר, אל"מ (מיל") רוני קלינסקי ותא"ל (מיל") אלי שרמייסטר.

תודה מיוחדת לדנה בלאנדר מההוצאה לאור של המכון הישראלי לדמוקרטיה על הערותיה המעולות ולמאירה טורצקי על עריכת הטקסט הקפדנית והמועילה.

הספר מוקדש לפיצי, לכבוד שחרורו מצה"ל.

דני סטטמן

אוקטובר 2019

ת ק צ י ר

בשנים האחרונות נשמעת בתוך הצבא ומחוץ לו הטענה שהממלכתיות בצה"ל הולכת ונחלשת ויש צורך לחזק אותה. זה הרקע להצעה שעלתה זה לא כבר להוסיף לקוד האתי של צה"ל את הערך "ממלכתיות". למושג זה אין משמעות ברורה ומקובלת, אבל כפי שאני מראה בפרק הראשון, בהקשר של צה"ל הדאגה מפני פגיעה בממלכתיות קשורה בדרך כלל לדאגה מפני מה שמכונה ההדתה של הצבא. מבקריה של ההדתה חוששים שהעלייה בשיעור החיילים והמפקדים הדתיים ביחידות השדה פוגעת ביכולתו של צה"ל לבצע את המשימות שה"ממלכה", דהיינו המדינה, מטילה עליו, ובמקום להיות נאמן לערכי המדינה ולאינטרסים של כלל האזרחים הוא הולך ונעשה גוף מגזרי שמשרת קבוצה חברתית מסוימת ואת תפיסת העולם והאידיאולוגיה שלה. הדיון בממלכתיות בצה"ל והדיון בהדתה בצה"ל כרוכים אפוא זה בזה.

בפרק השני אני דן בהרחבה בתזת ההדתה ומציע לדחותה. העלייה בשיעור הדתיים ביחידות השדה לא הובילה לתוצאות שתומכי התזה מזהירים מפניהן. הראיות לטובת התזה רובן אנקדוטליות ולא מבוססות, ובימין הדתי טוענים שהמגמה הפוכה דווקא. העלייה בשיעור הדתיים אומנם גרמה מפעם לפעם להפרת האיזון הראוי בין האינטרסים של החיילים הדתיים לאינטרסים של החיילים והחיילות החילונים, אבל בניגוד לתמונה שמציירים מבקרי ההדתה אין כאן מגמה ברורה (שמוכוונת בחלקה מלמעלה) שמסכנת את הרמה המקצועית

והאתית של הצבא או את הסולידריות בין החיילים. יש לזכור גם שלעיתים המגמה מתהפכת והאיזון מופר לטובת החילונים.

בפרק האחרון אני מציע עקרונות להסדרת מעמד הדת והדתיים בצה"ל. ביסוד העקרונות האלו עומדת ההנחה שהכללים המעצבים את מעמד הדת והדתיים במדינה צריכים לעצב גם את מעמדם בצבא. אם למדינה מותר להיות מדינה "יהודית" גם לצבא מותר להיות כזה, למשל בכל הנוגע לעיצוב הטקסים שהוא עורך; והואיל והמדינה היא דמוקרטית, הצבא שלה מחויב גם הוא ליישום העקרונות הדמוקרטיים, ובייחוד למאמץ לכבד את חופש הדת ואת החופש מדת של חייליו. לזכויות הללו יש לתת פירוש זהיר ומצומצם: חופש הדת של החיילים הדתיים אינו מקנה להם זכות לעצב את המרחב הצבאי בצורה שתתאים לגמרי לאווירה הדתית ולמנהגים הדתיים שהם רגילים להם בבית, והחופש מדת של החיילים החילונים אינו מקנה להם זכות לעצב את המרחב בצורה חילונית לגמרי, שחפה מסמלים או מתכנים דתיים. העקרונות המוצעים בפרק זה אינם מספקים פתרון חד־משמעי לכל דילמה באשר למעמד הדת או הדתיים בצה"ל, כשם שעקרונות מוסר ככלל אינם מספקים פתרון כזה. היישום שלהם הלכה למעשה תלוי בתנאים רבים שאי־אפשר להגדירם מראש – בין השאר ברצון הטוב ובכבוד ההדדי של כל הצדדים.

מושג הממלכתיות היה מרכזי בתפיסת עולמו של דוד בן-גוריון, ולדעת אבי בראלי וניר קידר היו העקרונות והסמלים האזרחיים המקופלים בו "לרכיב עיקרי בזווית הישראלית לצד הרכיבים התרבותיים-לאומיים והדתיים"¹. ולא זו בלבד, אלא שלדעתם "רעיונות הממלכתיות הם חלק מן הגֵנום הישראלי, ופגיעה בהם תיחשב פגיעה של ממש בישראליות"². ואולם די בחיפוש מהיר באתר **עיתונות יהודית היסטורית** להיווכח שלא תמיד הייתה הממלכתיות מרכזית. האתר מכיל גרסאות אלקטרוניות של 145 עיתונים וכתבי עת יהודיים ומספק אינדיקציה טובה להיקף השימוש במושגים מסוימים. חיפוש המילה "ממלכתיות" העלה שמילה זו הייתה נפוצה למדי בשנים 1955-1969 ואחר כך השימוש בה הלך ופחת: בשנים 1965-1969 הופיעה 819 פעמים, בשנים 1985-1989 129 פעמים, בשנים 1990-1994 39 פעמים בלבד ובשנים 1995-1999 לא הופיעה כלל.³ אין תמה שבקוד האתי של צה"ל לא הוגדרה הממלכתיות אחד מערכי צה"ל - לא בנוסח שהתקבל ב־1995 ולא בנוסח המתוקן שאושר ב־2001 והוא תקף עד היום.

ברם לאחרונה ניכרת שוב עלייה בשימוש במושג ממלכתיות בשיח הציבורי בארץ. בכמה קודים אתיים שחוברו לא מכבר נכללה הממלכתיות ברשימת הערכים, למשל בקוד האתי של השב"ס⁴ ובקוד האתי המוצע של נציבות שירות המדינה.⁵ גם בצה"ל נעשתה הממלכתיות בשנים האחרונות מושג מרכזי בשיח על ערכים ועל חינוך. למשל, במסמך מיוחד שפרסם הרמטכ"ל ב־22 באוגוסט 2016 ("מסמך הרמטכ"ל בנושא ממלכתיות", נספח 1) נקבע כי "יש להציב את ערך הממלכתיות בבסיס השיח בצה"ל", וב־2018 דווח כי צה"ל שוקל להכניס את הממלכתיות כערך חדש (ככל הנראה "ערך יסוד") במסמך "רוח צה"ל"⁶.

1 בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 19.

2 שם.

3 אין באתר נתונים על השנים שלאחר מכן.

4 המסמך "הקוד האתי של שירות בתי הסוהר" (עמ' 1) פותח ואומר שהשב"ס הוא "ארגון ממלכתי". אחר כך הוא מונה את הערך ממלכתיות לצד ערכים אחרים.

5 ראו "חזון, ייעוד, ערכים וכללי האתיקה המקצועית של שירות המדינה", נציבות שירות המדינה, הוועדה להמלצה על קוד אתי לשירות המדינה, ינואר 2017, עמ' 4-5. הממלכתיות כוללת את ערכי המשנה האלה: נאמנות לציבור, שלטון החוק, א-פוליטיות, כבוד האדם, שוויון וצדק חברתי (שם, עמ' 4).

6 עמוס הראל, "הנשק הסודי של צה"ל בשדה הקרב הפוליטי והתרבותי: ממלכתיות", הארץ, 16.3.2018.

לא קל לעמוד על הגורמים לעלייה בשימוש במושג מסוים בזמן נתון. בהקשר הנדון כאן ייתכן שהדבר קשור להרגשה שעם השנים נחלש מעמדה של הממלכתיות בחברה הישראלית בכלל, ובארגונים ציבוריים כמו הצבא בפרט, ולכן יש צורך לחזור ולבצר אותו. למשל, בשנת 2008 קבע יחזקאל דרור כי "אחת התופעות החמורות במדינה היא התרופפות הממלכתיות"⁷, וכמה שנים אחר כך כתב יאיר שלג ש"אפשר לראות בכל התופעות שתוארו כאן בבואה של ההתרחשויות הכלליות בציבוריות הישראלית - ירידת הממלכתיות והמחויבות לה, הקצנת השיח הפוליטי, ועלייה כללית ב"אלימות"⁸. הרגשה זו עולה גם מקריאת טיוטה של מסמך מטעם חיל החינוך בנושא ממלכתיות.⁹ במסמך מפורטים התהליכים שלדעת המחברים גרמו להתערעות מעמדה של הממלכתיות "כמצע משותף וכזירה המגדירה את גבולות הוויכוח בחברה"¹⁰. המסמך מניח שהתערעות זו מציבה לצה"ל אתגרים קשים והוא מבקש להציע דרכים להתמודד עימם. גם לדעת ניר קידר הצורך לעסוק בעקרונות הממלכתיות קשור ל"גל לאומני" ששוטף את החברה הישראלית ולהתגברות מגמות של "הפרדה, בידול ומיגזור בחברה הישראלית"¹¹.

במחקר זה אני מבקש לברר למה הכוונה בטענות על הפגיעה בממלכתיות בהקשר של צה"ל וכיצד הן קשורות לטענות על ההתערעות הכללית של הממלכתיות בחברה הישראלית. אנסה להראות שההרגשה שהממלכתיות נתונה בסכנה קשורה הדוק לחשש מפני מה שמכונה הדתה ואבקש לבחון אם החשש הזה אכן מוצדק. בחינה זו תביא אותי לדיון רחב בשאלת מעמדה של הדת או הדתיות בצה"ל, שבה אעסוק בהרחבה בחלק השלישי של החיבור.

7 יחזקאל דרור, "ממלכתיות בת שישים", הארץ, 24.3.2008.

8 שלג, אובדן התמימות, עמ' 18.

9 "ממלכתיות: תפיסת המושג וביטוי בצה"ל - טיוטה להתייחסות", מחלקת חינוך/ ענף חינוך והסברה/ מדור הסברה (בלי תאריך). ראו נספח 2. ביולי 2018 עדכן אותי קצין חינוך ראשי הנוכחי שלמסמך הזה היו שש טיוטות ואף אחת מהן לא אושרה בסופו של דבר.

10 שם, עמ' 4.

11 קידר, על הממלכתיות.

על מושג הממלכתיות

קודם שנדון בממלכתיות בצה"ל מן הראוי שניתן את הדעת למושג הממלכתיות ככלל. כפי שאראה להלן, אין הסכמה על מובנו. יש המרחיבים אותו וכוללים בו כמעט את כל מה שהם תופסים כבעל ערך, ויש המצמצמים אותו למובן צר למדי. העובדה שאין למושג זה תוכן ברור ומוסכם מחלישה את יעילותו בניתוח תופעות ותהליכים בחברה הישראלית או בניסוח ביקורת נורמטיבית עליהם. זאת ועוד: בשל עמימותו מתעורר החשד שהוא משמש בעיקר לצורכי פולמוס פוליטי. לא לגמרי ברור מה כרוך באמירה שאדם כלשהו או גוף כלשהו אינם ממלכתיים, אבל ברור לגמרי שכרוכה בה ביקורת חריפה עליהם.

בראלי וקידר סבורים ש"התפיסה המגולמת בממלכתיות ישראלית מוסברת היטב באמצעות התיאוריה הפוליטית המכונה במחקר המדעי בארבעים השנים האחרונות 'רפובליקניזם'¹². לדבריהם, תיאוריה זו

מדגישה את מרכזיותו של הפרט ושל זכויותיו, אך נוסף על כך רואה גם בקיומו של מרחב פוליטי קולקטיבי תנאי לחיים חופשיים, שוויוניים ומשמעותיים שלו. לכן היא מייחסת חשיבות להשתתפות במרחב הפוליטי-ציבורי ולטיפוח מחויבות אזרחית לאינטרס הכללי ולשלטון החוק השווה לכל נפש.¹³

הם מכירים בכך שהעילית הציונית והישראלית לא הייתה רפובליקנית במודע, אבל הם סבורים שמוצדק להתייחס אליה כך "משום ששאיפתה להקים מדינה דמוקרטית מתפקדת ברוח ערכי המודרנה חייבה אותה להיות רפובליקנית"¹⁴. על פי השקפתם, רפובליקניזם הוא תפיסת העולם שעלינו לייחס לכל "מדינה דמוקרטית המתפקדת ברוח ערכי המודרנה". ואכן, כשבראלי וקידר מפרטים את מערכת העקרונות האופיינית לרפובליקניזם קשה לחשוב על מדינה דמוקרטית שתתנגד לה: האזרחים צריכים להיות מעורבים בחיים הציבוריים והפוליטיים,

12 בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 18.

13 שם, עמ' 29.

14 שם, עמ' 30.

להגן על המולדת, לשלם מיסים, לדאוג לשוויון "בסיסי", "לקיים מוסדות, חוקים והליכים ראויים"¹⁵, לשמור על חירות הפרט והערכים הליברליים (כי "הרפובליקניזם הדמוקרטי המודרני מכיל בתוכו את הליברליזם"¹⁶) ועוד. ייתכנו כמובן אי-הסכמות על מקצת העקרונות האלה, אבל על רובם תהיה בלי ספק הסכמה רחבה.

הבעיה היא שבשל ההסכמה הזאת קשה לראות מה הרבותא בטענה שהוגי הציונות ומנהיגיה היו רפובליקנים (או לעניין זה "ממלכתיים"). והלוא לפי הניתוח המוצע כמעט כל המדינות הדמוקרטיות המודרניות הן רפובליקניות – אם במודע ואם שלא במודע.

זאת ועוד: אם המושג "ממלכתיות" (או "רפובליקניזם") מאגד רשימה ארוכה ומגוונת כל כך של עקרונות – גם כבוד לפרט וגם הדגשת חשיבותו של המרחב הציבורי; גם ליברליזם וגם דאגה לשוויון כלכלי בסיסי; גם גישה אזרחית וגם מחויבות למדינת לאום – כיצד יוכל מושג זה לסייע בפתרון של הקונפליקטים הבלתי נמנעים ביניהם? התוצאה היא שהמובן הייחודי של המושג ממלכתיות הולך ומיטשטש.

הקישור החוזר ונשנה בין ממלכתיות לאזרחות, מצד אחד,¹⁷ ובין ממלכתיות לרעיון של מדינת לאום,¹⁸ מצד שני, נראה בעייתי במיוחד. עקרונות הגישה האזרחית, המחייבים לנהוג כבוד שווה בכל אזרח ואזרח, אינם מתיישבים עם עקרונות מדינת הלאום, ואולי אף סותרים אותם ממש, שהרי מדינת הלאום מעדיפה אזרחים מסוימים, הלוא הם חברי קבוצת הרוב הלאומית, מאזרחים אחרים. לשון אחר, אם מדינת לאום (יהודית או אחרת) היא מוצדקת, ואפילו

15 שם, עמ' 31.

16 שם, עמ' 32.

17 למשל "תודעה אזרחית-ממלכתית" (שם, עמ' 18), "האידיאולוגיה האזרחית-פוליטית הרפובליקנית" (שם, עמ' 17), ויש עוד דוגמאות רבות.

18 כפי שמעידים בראלי וקידר, "חיבור זה יוצא מן ההנחה שאי אפשר לדבר על ישראל כמדינת לאום בלי להתייחס למושג 'ממלכתיות', שכן הממלכתיות היא הענף באידיאולוגיה הציונית העוסק במדינת הלאום" (שם, עמ' 17); נחן ינאי מנסח באופן נחרץ את הקשר הזה במאמרו "התפיסה הממלכתית של בן-גוריון", עמ' 169.

רצויה, הריהי כזאת למרות רעיון הממלכתיות ולא בזכותו.¹⁹ רוצה לומר: רעיון הממלכתיות מחייב אותנו לא רק לתת יחס שווה לכל האזרחים אלא גם לאפשר להם להרגיש שווים, ואילו מדינות שנוצרו כדי לבטא לאום או תרבות ספציפיים²⁰ נוטות להביא לידי סוגים שונים של חוסר שוויון או לפחות לגרום לחברי קבוצות המיעוט להרגיש חוסר שוויון או חוסר שייכות מלא. השאלה כיצד ליישב את המתח הזה חורגת מענייננו כאן. אסתפק בכך שאומר שכבוד לזכויותיהם של המיעוטים, בין של יחידים ובין של קבוצות לאומיות או תרבותיות, מחייב ריסון עצמי של הביטוי הלאומי-תרבותי של קבוצת הרוב. הפרויקט של בניין האומה (nation-building), שהיה משותף לכל מדינות הלאום בעת החדשה,²¹ חייב לסגת ולהצטמצם כדי שיהיה אפשר לנהוג כבוד שווה בכל האזרחים ובכל התרבויות. קל וחומר במדינות כמו ישראל, שבהן קבוצת המיעוט סובלת מאפליה היסטורית מקיפה, שלמרבה הבושה טרם הסתיימה.

גם חיל החינוך, בהשפעת הניתוח של בראלי וקידר, מרחיב מאוד את תחולת המושג. המסמך "ממלכתיות: תפיסת המושג וביטוי בצב"ל – טיוטה להתייחסות" מגדיר ממלכתיות כ:

- הכרה בסמכות המדינה;
- הגנה על האינטרס הכללי ועל המרחב הציבורי;
- מחויבות עמוקה לדמוקרטיה הן כשיטת משטר הן כתפיסת עולם ערכית;
- מחויבות לשלטון החוק;

19 קידר מעיר שאין בממלכתיות "דבר המתכחש לצורך של האזרחים לבטא את זהותם ואת תרבותם" (קידר, על הממלכתיות). לדבריו, מצד אחד השתיקו מנהיגי הציונות ויכוחים בענייני תרבות, זהות ודת בשעה שהיה חשש שהם יידרדרו למלחמת תרבות, ומצד שני הם אימצו "סמלי תרבות משותפים שאינם מעוררים מחלוקת: השפה העברית, הדבוקות בארץ ישראל, סיפור ההיסטוריה היהודית ושורה ארוכה של סמלים, ערכים ומושגים מוסכמים מהמורשת היהודית" (שם). אבל גם אם הסמלים האלה אינם מעוררים מחלוקת בקרב היהודים, ודאי לא נכון לטעון שהם משותפים לכל האזרחים. זו דוגמה למה שקורה כשחופטים את הממלכתיות כ"ענף של המחשבה הציונית" (שם).

20 על ההצדקה המוסרית של מדינות לאום במונחים אלו ראו, Margalit and Raz, National Self-Determination.

21 "כמעט כל דמוקרטיה במערב נהתה בזמן כלשהו אחר אידיאל זה של הומוגניות לאומית, ממש כשם שנהו אחריו כמעט כל המדינות הפוסט-קומוניסטיות והפוסט-קולוניאליסטיות" (Kymlicka, Multicultural Odysseys, p. 64).

- מחויבות לערכים אזרחיים;
- הכרה בהיותה של ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, על זהותו, צרכיו ותרבותו;
- הכרה בהיותה של ישראל גם מדינת כל אזרחיה;
- הכרה בערך הריבוי התרבותי;
- מחויבות לזכויות האדם והאזרח;
- הכרה בשוויון ערך האדם;
- העמדת האדם במרכז כיצור תבוני האחראי לחייו ולחברה שהוא חי בה.²²

כלומר ממלכתיות אינה עוד ערך אחד מני ערכים אחרים, או דרישה מוסרית אחת מני דרישות מוסריות אחרות, אלא מין כותרת של רשימה ארוכה של ערכים ודרישות שאמורים להנחות את התנהגותם של אזרחי ישראל – אם כיחידים ואם (או במיוחד) כנושאי תפקידים.²³ יתר על כן, ברור שיש מתח בין הערכים הללו, למשל בין היותה של ישראל מדינה יהודית ובין היותה מדינת כל אזרחיה; בין מחויבות לשלטון החוק ובין מחויבות לערכים אזרחיים ומוסריים. ובמקרים כאלה לא ברור מה תובעת מאיתנו הממלכתיות.

תפיסה רחבה זו של ממלכתיות באה לידי ביטוי גם בהמשך המסמך, בסעיף העוסק בשאלה מהו צבא ממלכתי. כדי שהתנהגות של חייל תיחשב ממלכתית עליו –

- להכיר בהיותם של מפקדי צה"ל הסמכות היחידה בתוך הצבא;
- לכבד את זכויות הפרט (גם של האזרחים וגם של האויב);
- לפעול בהתאם לערכי צה"ל;
- להתנהג באופן שתואם את טובת הכלל;
- להישאר ניטרלי בסוגיות פוליטיות שנויות במחלוקת.²⁴

22 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 2.

23 דוגמה נוספת לשימוש רחב מעין זה במושג "ממלכתי" אפשר למצוא בחוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953, המגדיר בסעיף 2 את "מטרות החינוך הממלכתי". גם שם אפשר למצוא רשימה שכוללת הכול ושיש בה סתירות פנימיות. תודה לדנה בלאנדר על ההפניה.

24 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 3-4.

נקל לראות שגם כאן מושג הממלכתיות אינו מציין ערך נפרד אלא משמש שם כולל למכלול הערכים והנורמות שחילי צה"ל כפופים אליהם – בראש ובראשונה הערכים המפורטים במסמך "רוח צה"ל" (המכונים בו, במובן שאינו לגמרי ברור, "ערכים ממלכתיים"), אך גם הדרישה הכללית לכבד זכויות, להכיר בסמכות המפקדים ולפעול למען טובת הכלל.²⁵ לומר על חייל – או על הצבא ככלל – שהוא פועל באופן "ממלכתי" אין פירושו לציין תכונה מוסרית ספציפית שהוא מצטיין בה אלא לתת לו ציון מוסרי חיובי כללי (או בשפה צה"לית לומר שהוא "ערכי"). כאמור, ככל שתחולת המושג רחבה יותר, כך הוא מאבד את יכולתו לסייע לנו לנתח דילמות ולספק לנו הנחיות להתמודד עימן. למשל, אם ממלכתיות כוללת גם פעולה למען טובת הכלל וגם פעולה מתוך כפיפות כמעט מוחלטת למפקדי צה"ל – איך תוכל להנחות חייל לפעול כשיש ניגוד בין הוראות המפקדים ובין טובת הכלל?

לנוכח הקשיים האלה מתבקש לכאורה לאמץ פירוש מצומצם יותר של מושג הממלכתיות. לפי פירוש זה, שאף אותו אפשר לחלץ מהמסמכים הנידונים כאן, ממלכתיות משקפת דרישה "להכרה בעליונות המדינה והאינטרס הכללי על פני גופים ואינטרסים מגזריים ופרטיקולאריים"²⁶ בהתאם לתפיסה הכללית שמדינה מודרנית צריכה "לפעול על-פי האינטרס הכללי של החברה ולא על-פי אינטרסים מגזריים".²⁷ פירוש זה נראה מועיל הרבה יותר מן הפירוש הרחב שנסקר למעלה, אבל היישום שלו חד-משמעי פחות מכפי שנוטים לחשוב. תנו דעתכם על המקרה שלהלן, שהוא בעיני רבים דוגמה מובהקת להתנהגות שאינה ממלכתית. חייל מקבל הוראה לפנות יישוב. הוא סבור שהפינוי סותר את טובת המדינה ואת האינטרס הכללי של החברה ולכן מסרב להשתתף בפינוי. אם פעולה לא-ממלכתית היא פעולה על בסיס "אינטרסים מגזריים", הרי תיאור זה אינו הולם

25 לשימוש רחב מעין זה במושג ממלכתיות ראו גם "מסמך הרמטכ"ל בנושא ממלכתיות" (נספח 1). המסמך קורא להימנע מעיסוק בחיכוכים ושטעים כדי שלא להעצימם; להפנים את ההבנה שצה"ל אינו דמוקרטיה אך הוא צבא המשרת מדינה דמוקרטית; לחנך לחובת הציות לפקודות; להזהיר מפני ציות לפקודות בלתי חוקיות בעליל; ללמד ולהפנים את מסמך רוח צה"ל; לטפל כראוי בחיילים המתגייסים; לוודא שהשחיתות בבסיסי צה"ל הן מכבודות; להתייחס לחיילים באופן מכבד; ועוד.

26 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 1.

27 בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 24.

את הסירוב הנזכר, המכוון כל כולו לטובת הכלל. אפשר כמובן לומר שהסירוב בעייתי – הוא עלול לעודד סרבניות נוספות, הן בקרב אותו מחנה פוליטי-אידאולוגי הן (בתגובה) בקרב חיילים מהמחנה הפוליטי-אידאולוגי המתחרה; הוא אף חותר תחת סמכות המפקדים ומערער את ערך המשמעת – ואף על פי כן, לא ברור שסירובו של החייל פוגע גם בממלכתיות במובן המצומצם של המושג. זאת ועוד. גם אם מאמצים את התפיסה המרחיבה של מושג הממלכתיות לא נובע ממנה בהכרח שפעולה מצד היחיד (החייל או האזרח) או מצד המדינה לקידום טובתו של מגזר מסוים היא פעולה לא-ממלכתית, שהרי לפי התפיסה המרחיבה ממלכתיות מחייבת כאמור גם הכרה בערך הריבוי התרבותי.

בשל אי-הבהירות העמוקה של המושג הנדון, בייחוד בפירושו המרחיב, יש לי חשש שהוא עלול להזיק יותר מאשר להועיל בניתוח תהליכים בחברה הישראלית בכלל ובצה"ל בפרט – בין שמדובר בניתוח עובדתי ("החברה הישראלית של ימינו פחות ממלכתית") ובין שמדובר בניתוח נורמטיבי ("ממלכתיות מחייבת להימנע מפעולות מסוימות").

חסרונו של תרגום אנגלי למושג "ממלכתיות" מחזק חשש זה. כפי שכבר אמרתי, אינני חושב שרפובליקניזם שקול לממלכתיות. אם הדרישה המופנית לחייל להיות ממלכתי תתורגם לדרישה לרפובליקניזם, או *to behave in a republican manner*, התרגום יישמע מוזר למדי. מוזר אף יותר יהיה לתרגם את הביטוי "צבא ממלכתי" *a republican army*. ברור שגם המילה *statehood*, המוצעת בכמה מקומות כתרגום לממלכתיות, אינה מתאימה, בייחוד כי אין היא מצליחה לבטא את השימושים הרבים בשם התואר "ממלכתי". על כל פנים, ברור שאין מושג מקביל בספרות המדעית הכללית באנגלית לתיאור ולניתוח תהליכים חברתיים, וראוי אפוא לשאול אם המושג העברי²⁸ הוא אכן מושג מועיל בניתוח העובדתי והנורמטיבי של חברות אנושיות, כלומר אם יש לו – בניסוחו של קידר – "ערך תיאורטי רב כמערכת מושגים פוליטי-אזרחית נוחה"²⁹. אם התשובה היא חיובית ניאלץ להסיק שבשל היעדרו בשפות אחרות הניתוח של החברות

28 שמקורו אולי ברוסית, כפי שהציע ניר קידר. ראו Kedar, Ben-Gurion's *Mamlakhtiyut*.

29 קידר, על הממלכתיות.

האלה לוקה בחסר – מסקנה לא סבירה הדורשת ביסוס רציני. ואם התשובה היא שלילית, כלומר אין למושג ערך תיאורטי רב, ייתכן שאין בו תועלת רבה גם בהקשר הישראלי, וארגז הכלים של הסוציולוג או של המבקר המוסרי או המשפטי יהיה שלם גם בלעדיו. אגב, ב"מדד הדמוקרטיות" שמפרסם זה שנים המכון הישראלי לדמוקרטיה נזכרים מושגים כמו "דמוקרטיה", "זכויות" ו"סולידריות", אבל לא המושג "ממלכתיות". לאור כל האמור, אין זה מפתיע.

לשון אחר: דומה שברוב ההקשרים שבהם משתמשים היום במושג ממלכתיות תניב השמטתו או המרתו במושג אחר תמונה בהירה יותר. הנה כמה דוגמאות. במקום לדבר על "שני עקרונות ממלכתיים" שיש ביניהם עימות, "העיקרון הממלכתי של שלטון דמוקרטי באמצעות נציגים נבחרים והעיקרון הממלכתי של שלטון החוק"³⁰, אפשר פשוט לדבר על עימות בין העיקרון של שלטון דמוקרטי באמצעות נציגים נבחרים ובין העיקרון של שלטון החוק; במקום ההמצה "לפעול לשיפור המשטר עם דגש על פיתוח יכולת הכרעה דמוקרטית ואכיפת הממלכתיות גם בנושאים שנויים במחלוקת חריפה"³¹ אפשר פשוט לדבר על אכיפת חוקי הכנסת והחלטות הממשלה – והלוא מה שצריך לאכוף הוא חוקים והחלטות ולא איזו תפיסת עולם (רפובליקנית או אחרת); ובמקום לדבר על "ערכים ממלכתיים"³² אפשר פשוט לדבר על ערכי זה"ל.

מצד אחד יש למושג הנדון נוכחות חזקה וחיובית בשיח הישראלי מאז קום המדינה (ואף קודם לכן), וכל התנגדות לו עלולה להתפרש כחוסר ממלכתיות, ומצד שני אין לו תוכן ברור ולכן כמעט כולם יכולים לטעון שהם ממלכתיים. צירוף זה מעורר את החשד, שכבר נרמז לעיל, שהשימוש בו נועד במידה רבה לצורכי פולמוס. לומר שאדם הוא ממלכתי פירושו לומר שהוא בסדר, שהוא פועל בצורה ראויה. לומר שאדם איננו ממלכתי פירושו לומר שאין הוא בסדר, שאין הוא פועל בצורה ראויה. מכאן, שכאשר נשמעות טענות על פגיעה או על כרסום בממלכתיות סביר להניח שאין זו אלא דרך פולמוסית לבטא דאגה אחרת,

30 בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 117.

31 יחזקאל דרור, "חורת ביטחון לאומי לישראל", News1 – מחלקה ראשונה, 7.8.2011.

32 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 3.

שיהיה מועיל יותר לנסח אותה במונחים אחרים. כך אציע בהמשך לפרש את הטענות על הפגיעה בממלכתיות בצה"ל.

בתגובה לדברים אלו אפשר לטעון שלמרות האופי האמביוולנטי של המושג הנדון, הרי בזכות המטען החיובי שלו הוא יכול לשמש כלי חינוכי מצוין להפנמת הערכים החיוביים שנזכרו למעלה. טענה זו תואמת את התמונה שציירה לי יעל הס, שעמדה בעבר בראש מערך החינוך במפקדת קצין חינוך ונוער ראשי, בריאיון שעסק בתחילת השימוש במושג זה בצה"ל.³³ לדברי הס, בעבר היו סדרות חינוך ופעילויות רבות שעסקו בדמוקרטיה, אבל לפני כעשור או שניים נוצרה בחיל החינוך ההרגשה שקשה לדבר עם חיילים על דמוקרטיה כי המונח מעורר אצל חלקם התנגדות ונתפס "שמאלני". בעקבות זאת חיפשו בחיל החינוך מונח אחר שכל החיילים יוכלו להתאחד סביבו, ואז היה מעין "גילוי" (במילים שלה) – התברר שמושג הממלכתיות מתאים לתפקיד. כלומר המושג נכנס לשימוש, או חזר לשימוש, לא בשל ערכו התיאורטי אלא בשל ערכו החינוכי המשוער.

ייתכן שהשימוש במושג הממלכתיות אכן מועיל מבחינה חינוכית ומסייע להנחיל לחיילים ערכים חשובים. ייתכן גם שהוא מועיל יותר מן המושג דמוקרטיה בחינוך לציות ולטוהר הנשק. קשה לבחון טענות כאלה באופן אמפירי. אף על פי כן, יש לי ספק בתועלת שיש בו לקידום עמדות בנושאים שנויים במחלוקת. והרי כשהדברים אמורים בהתנהגויות או בערכים שכמעט אינם שנויים במחלוקת, סביר להניח שאפשר לעורר בקרב השומעים הזדהות עם הערכים הרלוונטיים גם בלי להשתמש במושג ממלכתיות. לעומת זאת, אם רוצים להשתמש במושג זה כדי לקדם עמדה מסוימת בעניינים השנויים במחלוקת – למשל להסביר לחיילים דתיים מדוע אין הם צריכים לצאת מטקסים בשעה שנשים שרות – קרוב לוודאי שלא תצמח ממנו תועלת רבה. החיילים הדתיים ירגישו שהמפקד (או חיל החינוך) משתמשים במושג ניטרלי, שהכול לכאורה מסכימים עליו, לקידומה של עמדה שאיננה מובנת מאליה. הם יכולים לומר: ודאי שהצבא צריך להיות ממלכתי, אבל חיל החינוך עצמו הרי קבע שממלכתיות כרוכה ב"הכרה בערך הריבוי התרבותי" וב"מחויבות לזכויות האדם והאזרח"³⁴ ולכן יש להתחשב

33 ריאיון אישי, 9.11.2017.

34 לעיל עמ' 16.

בחיילים הדתיים ולא לכפות עליהם לפעול בניגוד לתפיסת עולמם. זאת ועוד: השימוש במושג הממלכתיות נועד לחנך ו"לביית" בעיקר את הציבור החרדי-לאומי, אך בקרב ציבור זה הוראתו שונה והוא נהגה בדרך כלל במלעיל במקום במלרע. בעבורו להיות ממלכתי פירושו להעניק יחס של קדושה למדינה על יסוד ההשקפה שהיא מציינת את התחלת הגאולה.³⁵ מי שגדל על הוראה זו של המושג יסכים שאסור לחיילים לסרב לפקודה גם אם היא נוגדת את תפיסתם הדתית-פוליטית, אבל לא יקבל את כל חבילת הערכים שחיל החינוך כולל במושג זה, למשל את הדרישה להכיר בתרבותם של כל החיילים, בשוויון הערך בין כל בני האדם ועוד.

על הטענה בדבר השחיקה בממלכתיות בחברה הישראלית

יהיה אשר יהיה מובנו המדויק של המושג, בשנים האחרונות ניכרת כאמור עלייה בשימוש בו – בעיקר בטענות שמעמדו נחלש ויש צורך לשקם אותו. הדברים נאמרים הן על הממלכתיות בחברה הישראלית ככלל הן על הממלכתיות בצבא. לדעת ברלי וקידר, "הממלכתיות הישראלית ניצבת היום לפני הצורך לחלץ את עצמה ממשבר מתמשך"³⁶ שקשור במידה רבה "להפרדה, בידול ומיגזור" שהגיעו לשיאם.³⁷ לדעת שלג, ההתרחשויות הכלליות בציבוריות הישראלית

35 מעטים יודעים שביטוי זה בדיוק מופיע גם אצל בן-גוריון, "חשובה למחוקכים", דבר, 9.10.1957: "מדינה אינה רק מטגרת ארגונית ממלכתית. מדינה פירושה חירות, עצמאות, חופש יצירה, היעדר שעבוד ותלות. היעדר מדינה הוא גלות שברחנו ממנה, והתגברנו עליה [...] ונשמור על 'הכלי' היקר הזה כעל בבת עינינו, כי הוא אחלתא דגאולה" (מצוטט אצל דון-יחיא, "ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון", עמ' 61).

36 ברלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 126.

37 קידר, על הממלכתיות.

מלמדות על "ירידת הממלכתיות והמחויבות לה, הקצנת השיח הפוליטי ועלייה כללית באלימות"³⁸. ולדעת הנשיא ריבלין –

אנו עדים היום לרוחות של מהפכה או הפיכה שניה. הפעם, שלטון הרוב – הוא השליט הבלעדי. במקום "היקום השפיט", אנו מוצאים את ה"יקום הפוליטי" [...] המהפכה הזאת מבקשת לקרוע סוף סוף, את מסכות הצביעות לכאורה, מעל שומרי הסף כולם. במהפכה הזאת, השליט הוא גם הקורבן. "אנחנו נראה לכם מה זה", זהו פס הקול של המהפכה, תמה ממלכתיות מן הארץ ואחריו המבול.³⁹

מחברי המסמך על ממלכתיות בצה"ל מטעם חיל החינוך מקבלים אף הם את הטענה בדבר התערערות מעמדה של הממלכתיות ומסיקים ממנה שצה"ל ניצב היום לפני אתגרים רציניים, שכדי להתמודד עימם עליו "לדבוק במצפן הממלכתי"⁴⁰. הדאגה לממלכתיות בצה"ל הייתה אחד הגורמים העיקריים שהניעו קצינים בכירים במילואים מחיל החינוך להקים ב־2012 את עמותת חיל החינוך והנוער (ב־2014 שונה שמה לעמותת החינוך בצה"ל). כפי שהדגיש באוזני מנכ"ל העמותה, אל"מ ("מיל") רוני קלינסקי, בשיחה ב־22 ביוני 2017, העמותה קמה כדי לוודא שצה"ל יישאר צבא ממלכתי וצבא העם.

היות שהמושג "ממלכתיות" עצמו אינו ברור, גם הטענה שהממלכתיות התערעה או נחלשה היא עמומה למדי ובדרך כלל חסרים נתונים אמפיריים שיוכלו לאשש אותה. לא זה המקום לדון בהרחבה בטענות על היחלשות הממלכתיות בחברה הישראלית, שכן עניינו כאן הוא הממלכתיות בצה"ל, ובכל

38 שלג, אובדן התמימות, עמ' 18.

39 ראובן ריבלין, "דברי הנשיא בפתיחת המושב הרביעי של הכנסת ה־20", 23.10.2017. ראו גם מאוטנר, "משבר הרפובליקניות בישראל". מאוטנר מונה 11 "נקודות ציון" של משבר זה. דא עקא, שרובן עוסקות במאפיינים של החברה הישראלית מאז היווסדה – היעדר חוקה כתובה, היעדר בית משפט לחוקה, פיצולה של מערכת החינוך, מעמד האזרחים הערבים, מרכז ופריפריה, זיקה חזקה לקבוצות משנה – ולכן אינן מבססות את טענת המאמר על המשבר המתרחש כביכול בעשורים האחרונים.

40 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 4.

זאת לא אִמָּנע מכמה הערות קצרות. יש הטוענים שממלכתיות מוחלשת באה לידי ביטוי בהקצנת השיח הפוליטי (או אולי אף גורמת לה). אכן, כשחברות שסועות בשל שאלות פוליטיות או אידאולוגיות מרכזיות, השיח נוטה – בוודאי בקצוות – להיות חריף ובוטה ולגלוש מדי פעם לאלומות מילולית ואפילו פיזית. כך בכל אומה וכך גם אצלנו. ואולם דומה שהשיח הפוליטי היום אינו גרוע מן השיח שנשמע בזמן המחאה על הסכם השילומים שנחתם עם גרמניה ב־1952. רק לשם תזכורת: בנאום בהפגנה בכיכר ציון טען מנחם בגין שממשלה שתחתום על הסכם כזה "תהיה ממשלת זדון שתבסס את שלטונה על כידון ורימון" וקרא לאי־תשלום מיסים ולמרי אזרחי. הוויכוח הציבורי בארץ הקצין ועלה לטונים גבוהים גם בהזדמנויות אחרות: במלחמת לבנון הראשונה ("שרון רוצח"), בזמן הסכמי אוסלו ("רבין בוגד"), בדיון על הדתיים־הלאומיים ("מסוכנים יותר מחיזבאללה") ועוד. כדי לבחון באופן אובייקטיבי את השאלה אם השיח הפוליטי היום קיצוני יותר מבעבר יש צורך בכלים מדעיים אמינים שיבחנו את השינויים בשיח מהקמת המדינה עד היום (ובכלל זה את השינויים שחלו בעקבות השימוש בפלטפורמות אינטרנטיות). בלי כלים כאלה יושפעו הטענות שלנו ממהדורת החדשות של אמש ומהעמדות הפוליטיות־אידאולוגיות שלנו (שבגללן רק השיח של יריבינו נראה לנו מסוכן, ולא זה של חברי המחנה שלנו).

הוא הדין בטענות בדבר הקשר בין היחלשות הממלכתיות ובין העלייה באלימות בחברה הישראלית. הרושם הרווח שהחברה הישראלית הולכת ונעשית אלימה יותר אינו מאושש בעובדות⁴¹ ובכל מקרה קשה לראות איך הוא קשור להיחלשותה של הממלכתיות. אם אין מביאים בחשבון את הפשיעה במגזר הערבי – ששיעורה גבוה בערך פי חמישה משיעור הערבים באוכלוסייה⁴² – שיעור האלימות בחברה אפילו פוחת.⁴³ ואינני מזכיר זאת משום שאיני מייחס חשיבות לאלימות במגזר

41 מחקר מקיף של גדעון פישמן ואריה רטנר על השנים 1980–2007 הפריך רושם זה, לפחות ככל שמדובר באלימות שבאה לידי ביטוי בהתנהגות פלילית. ראו רטנר ופישמן, דוח מחקר סופי.

42 שם, עמ' 33.

43 בעקבות ספרו של סטיבן פינקר (*The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*) התחדש לאחרונה הוויכוח ההיסטורי והפילוסופי בשאלה אם האנושות צועדת לקראת מציאות "רציונלית" יותר ואלימה פחות. ראו למשל, John Gray, "Pinker is Wrong About Violence and War,"

הערבי, אלא משום שמי שקושרים בין העלייה באלימות להיחלשות הממלכתיות חושבים בהקשר זה בעיקר על המגזר היהודי.

אולי בתלונות על הירידה בממלכתיות הכוונה לכך שאזרחי ישראל – יחידים ואנשי ציבור – שמים היום לנגד עיניהם יותר מבעבר את טובת המגזר שלהם ולא את האינטרס הציבורי. ברם ספק אם זו תמונה היסטורית נכונה. בראלי וקידר עצמם מעירים ש"באופן טבעי נטו כל אנשי מפא"י לזהות כמעט מבלי משים את מפלגתם עם 'העניין הכללי'".⁴⁴ המפא"יניקים אומנם השתמשו ברטוריקה של ממלכתיות, אבל בפועל נטו לדאוג ל"אנשי שלומנו". על כך אוסיף שאף על פי שהיחס למיעוט הערבי בארץ עדיין מביש, הוא טוב יותר לא רק בהשוואה לשנות הממשל הצבאי אלא גם בהשוואה לעשורים שאחרי, שבהם היה מובן מאליו שהערבים מקבלים פחות מיהודים, שמותר להפקיע מהם קרקעות לצרכים שונים של המדינה והחזון הציוני, שהם מנועים מלהצטרף ליישובים יהודיים וכך הלאה. אם ממלכתיות פירושה דאגה לכלל אזרחי המדינה, הרי היום הגישה כלפי המיעוט הערבי ממלכתית יותר ומגזרית פחות מבעבר.⁴⁵ גם היחס למזרחים ממלכתי היום יותר משהיה – בעבר הייתה ההנהגה אשכנזית ברובה, ואף שדיברה בשבחי הממלכתיות בפועל הדירה ודיכאה את התרבות המזרחית, הסלילה את התלמידים המזרחים לבתי ספר מקצועיים ועוד.

אפשרות אחרונה שאזכיר היא שבטענות על שחיקת הממלכתיות הכוונה לירידה בתחושת הסולידריות והלכידות בין אזרחי המדינה. טענות מסוג זה מצויות אצל ניר קידר, שטוען כאמור שבעשרים-שלושים שנה האחרונות "הגיעו לשיא ההפרדה, הבידול והמיגזור בחברה הישראלית". ההפרדה המתעצמת, לפי התרשמותו, באה לידי ביטוי בתחומים שונים: במגורים, במערכת החינוך

The Guardian, 13.3.2015. ברם לשאלה כללית זו יש זיקה קלושה לשאלה אם בהקשר היסטורי ספציפי, למשל במדינת ישראל בשלושת העשורים האחרונים, אפשר לזהות שינוי ניכר בשיעור האלימות (הפלילית או האחרת).

44 בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית, עמ' 67.

45 להערכתי, חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, שנחקק ביולי 2018, לא ישנה את המגמה הכללית הזאת, אבל ימים יגידו.

"ולאחרונה אף ביחידות נפרדות בצבא"⁴⁶ לעניות דעתי, אם יש כאן מגמה היא הפוכה דווקא. מאז ומעולם הייתה הפרדה בין יהודים לערבים במגורים ובחינוך ודווקא לאחרונה נראים ניצנים של מגמה אחרת: יש יותר יישובים מעורבים (נצרת עילית, כרמיאל, חריש) שיהודים וערבים גרים בהם יחד ומקיימים שכנות סבירה; יש בתי ספר משותפים ("דו־לשוניים"), שלא היה אפשר אף לדמיין את קיומם לפני שלושים וארבעים שנה; שיעור הערבים במוסדות להשכלה גבוהה הולך וגדל; שיעור הערבים בשירות הציבורי הולך וגדל; ועוד. מגמה דומה ניכרת גם בהפרדה בין החילונים לדתיים במגזר היהודי. ההפרדה במגורים ובבתי הספר איננה תופעה חדשה, אבל בשנים האחרונות ניכרת מגמה הפוכה דווקא: יישובים מעורבים (כפר אדומים, שלפים, אשחר) ובתי ספר משותפים. גם התופעה של יחידות נפרדות לדתיים בצבא אינה חדשה. החיילים בישיבות ההסדר, שהגיעו לשיאן לפני שלושים־ארבעים שנה, שירתו ביחידות נפרדות. ואולם המגמה הבולטת היום, בציבור הדתי הלא־חרדי, היא להשתלב ביחידות רגילות בצבא (תופעה שקשורה לירידת קרנן של ישיבות ההסדר ועליית קרנן של המכינות הקדם־צבאיות). גם מבחינת ההפרדה בין אשכנזים לספרדים המצב היום טוב מבעבר. הוא עדיין רחוק מלהשביע רצון, כפי שהזכירה לנו הסדרה של אמנון לוי, **השד העדתי** (2013), אבל בזכות הפסקת ההסללה של תלמידים מזרחים לבתי ספר מקצועיים, בזכות "נישואי תערובת" ובזכות גורמים נוספים גם בתחום הזה ההפרדה והניכור הולכים ומצטמצמים בהשוואה לעבר. לסיכום, אם מטרת הקמפיין למען חזרה לעקרונות הממלכתיות הייתה לסייע במאבק נגד התעצמותם כביכול של ההפרדה והפיצול בחברה הישראלית, הרי אין הוא נחוץ. כפי שציין אבינרי, הסברה שבעבר הייתה ישראל חברה מאוחדת ומלוכדת ואילו עתה היא מפולגת היא "אחד המיתוסים הנוסטלגיים הנפוצים בישראל"⁴⁷.

46 קידר, על הממלכתיות.

47 שלמה אבינרי, "מדינת כל שבטיה: ביקורת על ספרו של אמנון רובינשטיין, מדינת כל אזרחיה", הארץ, מוסף ספרים, 8.9.2017, עמ' 10. ראו גם הרמן ואחי, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016, עמ' 24: "רוב גדול בקרב היהודים ורוב קטן בקרב הערבים תומכים באמירה שישאלים ייחלצו תמיד לעזרת ישראלים אחרים בעת צרה, מה שמעיד על הרגשה מבוססת של סולידריות אזרחית". מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018 (הרמן ואחי, שם) משקף ירידה בתחושת הסולידריות, אבל גם לפי מדד זה רק 25% מהיהודים סבורים שרמת הסולידריות של החברה הישראלית־יהודית היא די נמוכה (15%) עד נמוכה (10%).

על הטענה בדבר השחיקה בממלכתיות בצה"ל

הדיון בשנים האחרונות בממלכתיות בצה"ל ניזון מן הרושם שבצה"ל, כמו בחברה האזרחית, יש שחיקה מדאיגה בממלכתיות. מן המסמך הנזכר של חיל החינוך עולה ששחיקה זו מסכנת את יכולתו של הצבא לבצע את המשימות המוטלות עליו, פוגמת ביכולתו "לנהל יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות" ומערערת את אמון הציבור בצבא. מצב העניינים הנוכחי –

מייצר מציאות של קושי גובר והולך לקיים בתוך יחידות צה"ל איזון ראוי, שיאפשר לצה"ל להמשיך ולממש את מודל צבא העם במלוא עוצמתו, ומעל לכול יאפשר לממש את ייעודו – הגנה על בטחון מדינת ישראל.⁴⁸

קשה להגזים בחומרתם של הדברים: צה"ל מתקשה למלא את ייעודו בשל הפגיעה בממלכתיות. אלא שגם כאן לא ברור מה הבסיס האמפירי להערכה הקודרת הזאת. נתחיל באמון הציבור בצה"ל: הסקרים השנתיים של המכון הישראלי לדמוקרטיה מלמדים שצה"ל זוכה לרמת האמון הגבוהה ביותר בקרב הציבור היהודי-ישראלי – בסביבות 90% – הרבה יותר מכל מוסד או נושא תפקיד אחר. הציבור הערבי-ישראלי אומנם נותן פחות אמון בצה"ל,⁴⁹ אבל הוא פחות רלוונטי בהקשר זה כי מי שמדבר בדאגה על התערערות האמון בצה"ל עקב היחלשות הממלכתיות אינו מתכוון לאמון בקרב הערבים אלא בקרב היהודים.

48 "ממלכתיות" (לעיל הערה 9), עמ' 5.

49 אם כי מעניין לציין שאפילו בקרב הערבים צה"ל זוכה לאמון (41%) יותר מנשיא המדינה (34%), הממשלה (22.5%) והכנסת (19%) (הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית 2017). אומנם על פי מדד 2018 יש ירידה ניכרת באמון של הערבים בצה"ל (20% בלבד), אבל במקביל יש גם ירידה גדולה באמון במוסדות אחרים כמו הנשיא (26%) והממשלה (15%). לדעת עורכי המחקר, "היות שממצאי השנה [2018] במדגם הערבי חריגים במובן זה בהשוואה לממצאי הסקרים הקודמים, אנו סבורים כי יש צורך בבדיקות נוספות קודם שיהיה אפשר לתקף את המסקנה המתבקשת מנתוני השנה – שחלה ירידה גדולה באמון של הציבור הערבי במוסדות המדינה ובממלאי התפקידים בה" (הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, עמ' 89).

כלומר אין כל ראייה שהשחיקה בממלכתיות בצבא - יהיה מובנה אשר יהיה - גורמת לכרסום באמון הציבור בצבא.

אין בסיס אמפירי גם לטענה שבגלל השחיקה בממלכתיות צה"ל מתקשה לבצע את משימותיו ובייחוד למלא את ייעודו העיקרי - הגנה על ביטחון המדינה. ראשית, לא ידוע לי על מחקרים שמראים שצה"ל מגן על ביטחון המדינה פחות משהגן עליו בשנים קודמות. שנית, גם אם יתברר שבאופן כללי, או בתחומים ספציפיים, צה"ל של היום מוצלח פחות משהיה, יהיה קשה מאוד לקשר זאת לשחיקה בממלכתיות (אלא אם כן נגדירה הגדרה רחבה כל כך עד שיהיה אפשר לכלול בה כל פגם ערכי שהוא).

ואולם בהנחה שהחברה ככלל והצבא בפרט אכן מגזריים יותר מבעבר, כיצד בדיוק פוגעת מגמה זו בתפקוד הצבא או בערכי הצבא? המסמך הנזכר של חיל החינוך מדבר על "הקושי שמתחזק לבצע משימות לאומיות שאין עליהן קונצנזוס", על "הקושי לנהל יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות תוך התגברות על החיכוכים האפשריים ביניהם" ועל הסכנה ש"קבוצות שונות" ינסו "להשתמש בצה"ל כפלטפורמה" לעיצוב החברה הישראלית כולה. במי או במה בדיוק מדובר כאן? מה מקור הקשיים ההולכים וגוברים כביכול לבצע משימות שאין עליהן קונצנזוס ולנהל יחידות שיש בהן חיכוכים בין חיילים מקבוצות שונות? ומניין צומח החשש שצה"ל ישמש לעיצוב פניה של החברה בישראל? דומני שהתשובה לשאלות האלה ברורה: כל הקשיים הללו קשורים למה שנתפס כהשפעה הולכת וגוברת של דתיים ושל רבנים בצבא. יש מי שמייחסים לחיילים דתיים נאמנות כפולה, לרבניהם מצד אחד ולמפקדיהם מצד שני, וסבורים שיש סכנה שהם יישמעו לרבנים במקום למפקדים - אם בהתנהלות השוטפת של הצבא, למשל בעניינים שנוגעים לפעילות עם חיילות, ואם במשימות לאומיות, בייחוד בפינוי יישובים (יהודיים). יש מי שסבורים שבשל הדומיננטיות של חיילים ומפקדים דתיים ביחידות מסוימות גדל התיאבון שלהם לעצב את המרחב הציבורי ביחידות אלו בהתאם להשקפתם, והשינויים יוצרים חיכוכים ומקשים על "ניהול" היחידות. ויש מי שחוששים שעם התעצמות הנוכחות הדתית בצבא גדלה גם השפעתם של הרבנים, הן של הרבנים הצבאיים הן של הרבנים מחוץ לצבא, והללו משתמשים בכוח שניתן להם כדי לעצב את הנורמות ואת הערכים בצבא ומכאן בחברה הישראלית (היהודית) כולה.

תזה מרכזית של מחקר זה היא אפוא שכמעט בכל הקשר שבו מתלוננים על השחיקה בממלכתיות בצה"ל מתכוונים במפורש או במובלע שמהו במעמד הדתיים, הדת או הדתיות בצה"ל מעורר קושי ודורש תיקון. לשון אחר, הדין בממלכתיות בצה"ל היום הוא מין שם קוד מודע למחצה לדין במה שמכונה ההדתה בצה"ל.

המסמך הנדון של חיל החינוך איננו אומר זאת במפורש, אבל ברור שזו כוונתו. וכי בניו של איזה מגזר אחר בצבא עלולים לטרב פקודה כי היא מנוגדת לתפיסתם האישית ולהכשיל בסירובם החלטת ממשלה? ואילו "קבוצות שונות בחברה" מנסות להשפיע על הנורמות של צה"ל ודרכן על החברה בכללה? ומה מקשה פתאום על ניהול יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות? דומני שאין ספק באשר לזהות ה"חשודים".

קריאה ביקורתית של כמעט כל מי שכותב על הממלכתיות בצבא אכן מלמדת שמה שמטריד כותבים אלו באמת הוא מה שמכונה תהליך ההדתה בצה"ל. כל הפרשות שעמדו במרכזו של הוויכוח הציבורי בעניין ממלכתיות בצבא היו קשורות לדתיים או לדתיות. הינה כמה דוגמאות. אל"מ (מיל") יעקב קסטל, לשעבר רמ"ח חינוך, מתריע בריאיון עם שרגא בראון על הסכנה לפגיעה בממלכתיות בצה"ל ומייחס את הפגיעה לזרם מסוים בציונות הדתית. בין השאר הוא אומר:

כמו שאתה יכול להבין מדבריי, אני חושב שהצבא צריך לחזור לעמדה המסורתית שלו, שהיא גם נכונה יותר מבחינה ממלכתית וחינוכית: זוהי עמדה אשר אינה משמיטה, מעלימה ומגמדת את הקול ההלכתי, חלילה, אבל אינה מאפשרת בשום פנים התפשטות של קול אחד בלבד בתוך החיים הצבאיים.⁵⁰

קסטל מסביר שהפולמוס בצבא בנוגע לשירת נשים, ובעיקר הפולמוס בנוגע לשאלה אם לאפשר לחיילים דתיים לצאת מטקסים שבהם נשים שרות, הוא –

ויכוח עקרוני על הממלכתיות, שהצבא חייב לנקוט בו עמדה עקרונית [...] פעולה של יציאה באמצע והפרת פקודה מבטאות

גישה אנטי־ממלכתית, שבסופו של דבר מייצרת מציאות אשר בקצה שלה אנחנו יכולים להגיע למיליציות. זה יהיה סופו של צה"ל, ובסופו של דבר, גם סופו, חלילה, של הבית השלישי.⁵¹

מה שמסכן אפוא לדבריו את הממלכתיות בצה"ל הוא התנהגויות מסוימות של מקצת החיילים הדתיים והרבנים, ומדובר בסכנה חמורה: לא רק מיליציות, אלא בסופו של דבר גם סכנה לעצם קיומה של המדינה.

גם הוויכוח על השתתפות רבנים בהשבעות טירונים מומשג במונחי ממלכתיות. קצין חינוך ראשי לשעבר, תא"ל אבנר פז־צוק, ביקש שהרבנים לא ישתתפו עוד בהשבעות, ובתגובה אמר דובר צה"ל שאופיו של טקס ההשבעה נבחן מחדש "תוך שמירה על צביון צה"ל כצבא ממלכתי הכולל בתוכו משרתים בעלי אמונות שונות".⁵² יש גם מי שרואה בסירוב של חיילים דתיים לשמוע נשים שרות בטקסים ובהתחשבות בהם (לעיתים) סכנה לממלכתיות. ב־2012 שלחה קבוצת ח"כים איגרת לרמטכ"ל בני גנץ ודרשה "להגן על הפלורליזם הדתי ועל זכויות הנשים בצה"ל ולעצור את הפגיעה השיטתית ביסודותיו של צה"ל כגוף ממלכתי".⁵³

הוא הדין בפולמוס בשאלה איזה נוסח של "יזכור" ייאמר בצה"ל. בעקבות דיון ציבורי בשנת 2011, שהגיע גם לכנסת, מינה בני גנץ, שהיה אז רמטכ"ל, ועדה בראשות האלוף ישי בר להגיש המלצות בשאלה אם צה"ל צריך לאמץ את הנוסח הממלכתי של תפילת יזכור, שפותחת במילים "יזכור עם ישראל", או את הנוסח הדתי, שפותח במילים "יזכור אלוהים". הוועדה המליצה לאמץ את הנוסח הראשון והרמטכ"ל קבע זאת בפקודות הצבא. הדיון הציבורי, וגם הדיון בוועדה, כלל אזכורים רבים של המושג ממלכתיות.

זאב דרורי מוטרד גם הוא מהשחיקה בממלכתיות בצה"ל. הוא קושר אותה לקדימות שצה"ל נותן כביכול להלכה (או להנחיות הרבנים) על פני סמכות המדינה או המפקדים:

51 שם, עמ' 28.

52 אמיר בוחבוט, "קצין החינוך הראשי: להוציא את הרבנים מטקסי השבעה לטירונים", וואלה! News, 12.3.2015.

53 "קבוצת ח"כים לרמטכ"ל: עליך להגן על צה"ל מפני כפייה דתית", חופש, ספטמבר 2011.

צה"ל כצבא ממלכתי פוסל מראש כל ייחוד והתבדלות שאינם נובעים מצרכים צבאיים. נאמנותו של צה"ל נתונה לממשלה ולפיקוד העליון בלבד, ללא כל זיקה למפלגות פוליטיות או סמכות דתית תורנית, שמחוץ לשורות הצבא. פקודת המפקד הצבאי היא הקובעת, ובידיו הסמכות העליונה כאשר השיקול הצבאי עדיף על השיקול הדתי.⁵⁴

אסתפק כאן בעוד מקור אחד, מאמרו של קצין חינוך ראשי לשעבר, תא"ל אלי שרמייסטר.⁵⁵ שרמייסטר עומד על חשיבות היותו של הצבא כור היתוך של החברה הישראלית, "מקום לצמיחתה של תודעת שותפות ולכידות חברתית",⁵⁶ אך מזהיר מפני גורמים שמסכנים שותפות זו. למשל, מפקדים עלולים "לקבל החלטות מתוך אידיאולוגיה ואמונה פרטית. בכך הם עלולים לצבוע את התרבות הצבאית הייחודית ואת רוח היחידה בגוונים דתיים, גם אם חייליה מגיעים מתרבויות שונות וממגזרים שונים של האוכלוסייה". גם "מקורות סמכות נוספים, לבד מהמפקדים ומהפקודות" –

עלולים לפגוע בתשתית ההכרחית לקיומו של צה"ל כצבא ממלכתי המורכב ומייצג את כל הקבוצות בחברה הישראלית ופועל תחת הנחיות הדרג המדיני. החייל המשרת חייב לדעת שצה"ל הוא גוף ממלכתי במדינה דמוקרטית, שאינו מעודד אותו לאידיאולוגיה מסוימת ואף אינו כופה עליו דרכי חשיבה.⁵⁷

54 דרורי, הרווח בין הכומחה לכיפה, עמ' 123.

55 אף שיש עוד דוגמאות רבות אחרות. כשאמר לי אל"מ (מיל') רוני קלינסקי שהמוטיבציה להקמת "עמותת חיל החינוך והנוער" הייתה לוודא שצה"ל ימשיך להיות צבא העם וצבא ממלכתי שאלתי אותו איך הוא מבין את הביטוי "צבא ממלכתי". הוא השיב בלי היסוס: צבא שכפוף לריבונות המדינה ולא לרבנים; גם אלוף (מיל') ישי גר הסכים איתי שכאשר מדברים על סכנה לממלכתיות לרוב מדברים על נושאים שקשורים לדתיים או להדתה; תא"ל אבי גיל, לשעבר מפקד בה"ד 1 והיום מפקד עוצבת געש, קיבל אף הוא את ההנחה ש"אלומת הדיון בממלכתיות" (בלשונו) כוונה בעיקר לעניין הדתי. ראו גם ידידיה שטרן, "מדים פרומים", הארץ, 19.10.2014.

56 שרמייסטר, השירות המשותף בצה"ל, עמ' 577. בשיחה עימי ב-15.10.2017 אישר שרמייסטר שהביטוי העיקרי להיחלשות הממלכתיות בצה"ל הוא ההשפעה הבעייתית של הדת.

57 שם, עמ' 581.

הדברים ברורים: על פי עמדה זו מי שמסכן את הממלכתיות של צה"ל הוא מי שמגיע לצבא עם אידאולוגיה דתית, מי שכופה דרכי חשיבה דתיות על החיילים ועל הצבא ומי שנאמנותו למפקדיו אמביוולנטית כיוון שהוא מכיר במקורות סמכות נוספים. אבל האם ההאשמה החמורה והנפוצה הזאת מבוססת? כיוון שמושג הממלכתיות הוא כאמור חמקמק ואמביוולנטי אני מציע לחדול להשתמש בו ולתפוס את השור בקרניו. הפרק הבא יעסוק אפוא ישירות בהדתה בצה"ל.

פרק 2

הדתה בצה"ל

מבוא:

הדתה במרחב הציבורי

לקובץ המאמרים שערך ראובן גל (עם תמיר ליבל) על ההדתה בצה"ל⁵⁸ שני חלקים, "הרים" ו"צל הרים", על יסוד הפסוק בשופטים ט, לו "אֵת צֶל הַהָרִים אָתָּה רֹאֶה כְּאֲנָשִׁים". המאמרים בחלק "הרים" טוענים שעל צה"ל עובר תהליך מסוכן ומזיק של הדתה, ואילו המאמרים בחלק "צל הרים" שוללים את הטענות על הדתה וסבורים שהן מוגזמות ומטעות. גם אני סבור כך. להלן אראה שרוב הטענות בדבר ההדתה בצה"ל (ובחברה הישראלית ככלל) אינן מבוססות ואינן מבטאות עמדה מאוזנת, עד שאפילו החלקים הנכונים בהן מעוררים חשד.

רבים - בעיקר מקרב קוראי "הארץ"⁵⁹ - מוצאים את הטענות בדבר ההדתה בצבא משכנעות בשל התזה על ההדתה המשוערת של המרחב הציבורי בישראל.⁶⁰ חילונים שמקבלים את התזה הזאת וחרדים מן העתיד הצפוי להם ולילדיהם במדינה נוחים לקבל את הטענה שזהו המצב גם בצבא. על פי תפיסתם, ההדתה שוטפת את כל תחומי החיים בחברה הישראלית היהודית.⁶¹ על הרקע הזה נקל

58 גל (עורך), בין הכיפה לכומתה.

59 לפי הבדיקה של יהודה שנהב שכיחות הדיונים בהדתה ב"הארץ" כפולה מזו ב"ידיעות אחרונות" בכל נקודת זמן שנבדקה בשנים 2013-2017 (שנהב, שמיים ריקים ממלאכים, עמ' 11).

60 לדעת גל, תהליך ההדתה "המואץ" של צה"ל "אינו מנותק ומבודד מתהליך רחב יותר של התחזקות ההשפעה הדתית על המתרחש בכלל החברה בישראל" (גל, צה"ל בהדתה, עמ' 587).

61 שאלה מעניינת שחורגת מעניינינו של חיבור זה היא אם קיימת תופעה של התחזקות דתית בחברה המוסלמית בישראל. לכאורה התשובה היא חיובית: אם משווים את המצב היום למצב ששרר לפני עשרים-שלושים שנה רואים שהרבה יותר נשים מכסות את ראשן;

להבין גם את ההתקבלות של הטענה החדשה יחסית בדבר ההדתה המדאיגה במערכת החינוך הממלכתית.⁶²

אלא שתזה כללית זו בדבר ההדתה של המרחב הציבורי או של החברה היהודית היא חסרת בסיס. ההפך הוא הנכון: המרחב הציבורי הישראלי נהיה דתי פחות.⁶³ הדברים מתועדים ומנותחים בהרחבה בספרו של גיא בן-פורת:

למרות מעמדה החזק של הדת במרחב הציבורי בישראל וחולשתה הפוליטית של החילוניות, חילוננו של המרחב הציבורי בישראל בשני העשורים האחרונים ניכר לעין בחיי היומיום: מרכזי הקניות הפתוחים בשבת, חנויות ומסעדות המוכרות בשר

קשה לקנות אלכוהול ביישובים ערבים-מוסלמים; מקפידים יותר על איסורי הרמדאן, לפחות ברשות הרבים; ועוד. ואולם לא ברור אם ביטויים חיצוניים אלו משקפים שינוי דתי פנימי. למשל, רבות מהנשים המכסות את ראשן אינן מקפידות על מצוות תפילה.

62 ראו למשל אור קשתי, "בנט אומר שאין הדתה: הכסף, הספרים וגם תוכנית הלימוד שהוא מחגאה בה מוכיחים אחרת", *הארץ*, 7.7.2017; הנ"ל, "הפורום החילוני: כופים על בתי הספר תוכנית לימודים דתית", *הארץ*, 17.9.2017. על האבסורד במקצת הטענות על הדתה במערכת החינוך ראו שנהב, שמיים ריקים ממלאכים, עמ' 11. סוקרת חילונית של אחד מספרי הלימוד הזדעזעה מכך שהספר גדוש במילה "שבת", ואת שירה של לאה גולדברג "זְמַר לשבת" כינתה "שיר דתי מובהק". עמדה כזאת מעוררת כמובן קושי, שהרי אם תיחשב השבת לעניין דתי, וכל אזכור שלה ייחשב אוטומטית ביטוי להדתה (חשבו למשל על קבלת השבת בגני ילדים), לא ברור אילו תכנים יהודיים לא-דתיים יישארו לציונות החילונית. וראו בהרחבה בסוף פרק זה.

63 במה שנוגע לחויבות של יחידים למסורת או לדת נראה שאין מגמה ברורה של התחזקות או היחלשות. מרכז גוטמן עורך סקרים מקיפים בעניין זה מדי עשר שנים. בסיכום המחקר האחרון משנת 2009 נכתב: "בין 1991 ל-1999 נמדדה ירידה מסוימת בזיקה לדת ולמסורת היהודית, ככל הנראה בהשפעת גל העלייה הגדול מחבר המדינות. לעומת זאת, בין 1999 ל-2009 נמדדה עלייה בזיקה זו, עד לחזרה לערכים שנמדדו ב-1991 ואף מעבר להם בחלק מההיבטים שנמדדו" (אריאן וקיסר-שוגרמן, יהודים ישראלים - דיוקן). לנתונים נוספים ראו המחקר של מכון פְּיוּ (Pew) מ-2015, "החלוקה הדתית בחברה הישראלית". לפי מחקר זה, "שיעור היהודים הישראליים שאומרים כי הם מקיימים חלק מהמסורת היהודית ירד לשליש (34%), לעומת ארבעה מכל עשרה בסקרי גוטמן שנערכו בין השנים 1991 לבין 2009. הירידה בשיעור המרכז לוותה בעליה לאחרונה בשיעור המשיבים שאומרים כי הם לא מקיימים כלל את המסורת היהודית, ואילו שיעור המשיבים שאומרים כי הם מקיימים את כל או רוב המסורת נותר פחות או יותר ללא שינוי מאז שנת 2009" (שם, עמ' 39).

לא כשר, ואפילו מצעדי הגאווה הססגוניים מצביעים על שינויים משמעותיים בדפוסי החיים בישראל.⁶⁴

השינוי במעמד השבת הוא הדוגמה הבולטת ביותר לחילון. בשנות השמונים של המאה העשרים רעשה הארץ מדי שבת בגלל פתיחת בית קולנוע "היכל" בפתח תקווה בשבת, ואילו היום פתוחים בשבת כמעט כל בתי הקולנוע בארץ. גם מרכזי קניות גדולים מחוץ לערים פתוחים בשבת - מה שלא היה עולה על הדעת לפני עשרים-שלושים שנה. אומנם ברוב הרשויות המקומיות עדיין יש חוקי עזר שאוסרים על פתיחת עסקים בשבת, אבל רובן נמנעות בידעין מאכיפתם וגם מי שאוכפות אותם מסתפקות בהטלת קנסות ואינן סוגרות עסקים שמפרים בעקיבות את חוקי העזר. אינני נוקט כאן עמדה בשאלה אם חילונן של המרחב הציבורי חיוני או שלילי; אינני מבקש אלא לדחות את הטענה שהמרחב הציבורי בישראל נהיה בשנים האחרונות דתי יותר מבעבר, כלומר שהוא בתהליך של הדתה.

גם ההערכה שהחברה היהודית נעשית דתית יותר כי מספר הולך וגדל של חילונים נעשה דתי אינה משקפת את המציאות. שיעור החוזרים בתשובה - על סוגיהם השונים - אפסי ביחס לשיעור החוזרים בשאלה. כל מי שמכיר מקרוב את הציבור הדתי הלא-חרדי מודע לתופעה. ברבים מן הבתים לפחות ילד אחד חוזר בשאלה, ולפעמים כולם. נתון זה, שהתפרסם בסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2012, מדבר בעד עצמו: רק 45% ממי שגדלו במשפחות דתיות מגדירים את עצמם דתיים גם בבגרותם.⁶⁵ צדק מי שאמר, חצי בצחוק, שמי שתורם הכי הרבה חילונים לחברה בישראל הוא הציבור הדתי-לאומי. שיעור הילודה בקרב ציבור זה אומנם גבוה יותר משיעורו בקרב החילונים, אבל רבים מילדיו הופכים לחילונים.⁶⁶

64 בן-פורת, הלכה למעשה, עמ' 12.

65 ראו זלבה, דמוגרפיה של הדתיות.

66 לדברי זלבה, שיעור החילונים בציבור היהודי הבוגר בישראל נשאר יציב למרות פיריון נמוך, ירידה מהארץ וחזרה בתשובה, בזכות תהליכי חילון בחברה הדתית והמסורתית, שהם "מנוע הצמיחה העיקרי של הציבור החילוני" (שם, עמ' 4).

מחקר מקיף שפרסם ב־2018 מרכז טאוב מאשש אף הוא את המסקנה שהתזה בדבר ההדתה של המרחב הציבורי בישראל חסרה בסיס. המחקר בחן את השאלה "האם תהליכי ההתחזקות הדתית גוברים על תהליכי החילון, או שמא המצב הפוך?" באמצעות מחקר עומק של מערכת החינוך. מסקנתו:

נתוני המחקר מעידים על מגמות של היחלשות ברמת המחויבות הדתית בקרב חוגים רחבים באוכלוסייה הדתית. מגמות אלו מתחוללות בכל גוני הדתיות, החל בירידה ברמת האדיקות וכלה בנטישה מלאה של המסגרת הדתית (כפי שהן משתקפות בהגדרה העצמית של כל אדם). התהליכים שנצפו הם הגורמים לכך שהגידול בחלקה של האוכלוסייה הדתית, והחרדית במיוחד, בקרב האוכלוסייה היהודית - גידול הנמשך גם כיום - נמוך מכפי שהיה צפוי על פי שיעורי הפיריון, ההגירה החיצונית ותהליכי העלייה ברמת הדתיות.⁶⁷

ייתכן כמובן שאף על פי שבחברה הכללית אין בשנים האחרונות תהליך של הדתה, תהליך כזה מתרחש בצה"ל. נפנה אפוא לבחון אם כך הדבר.

הדתה בצה"ל - הנצעתה?

כמעט כל מי שמזהיר מפני הדתה בצה"ל מביא תחילה סטטיסטיקות הנוגעות לשיעור הגדל של החיילים הדתיים - בעיקר הקצינים - ביחידות השדה.⁶⁸ רבים חוזרים ומפרטים נתונים על שיעור החיילים הדתיים ביחידות מסוימות ומדווחים בדאגה על מספר הדתיים על מגרש המסדרים בבה"ד 1 עד שנוצר

67 וינרב ובלס, מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית, עמ' 6. ראו גם מירב ארלוזורוב, "החברה הישראלית לא עוברת הדתה", דה מרקר, 17.5.2018, עמ' 18.

68 לנתונים ראו ליבל וגל, בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא, עמ' 102-105; הנדל, מגמות ביחס לשירות בצה"ל, עמ' 294-297; מגל, סרוגים בקנה, עמ' 103-106, 232-242.

הרושם שדי בעיניהם בהוכחה שיש בצבא "המון דתיים" (ובעיקר המון קצינים) לטרוד את מנוחתנו. ואולם עצם הגידול בשיעור חובשי הכיפה בצבא אינו בעייתי כשהוא לעצמו; הוא אינו אמור להדאיג אותנו יותר משידאיג אותנו גידול בשיעור החילונים (בעבר או בעתיד) או בשיעור החיילים ממוצא צרפתי או אתיופי. אם השיעור הגדל של הדתיים בצבא הוא בעייתי, הבעיה נעוצה בהשלכות המשוערות של עובדה זו. האם יש בו כדי להשפיע על תפקוד צה"ל, למשל על יכולתו לבצע מדיניות שנויה במחלוקת ובעיקר לפנות התנחלויות? האם הכפיפות של חיילים דתיים לסמכות הרבנים עלולה לערער את סמכות המפקדים? האם יש לשיעור הגדל השפעה על מעמד הנשים? האם נכפים על חיילים חילונים תכנים דתיים (באמצעות הרצאות ודברי עידוד של רבנים)? האם השתנה מוסר הלחימה לרעה? האם המרחב הציבורי בצבא נעשה ידידותי יותר לדתיים וידידותי פחות לחילונים?

קודם שאדון בפרוטרוט בהשלכות המשוערות של הגידול בשיעור הדתיים בצה"ל אני מבקש להעיר שלוש הערות מקדמיות.

ראשית, החששות מפני ההשפעה המסוכנת של הדתיים בצבא מסתמכים על ההנחה ששיעור החיילים והקצינים הדתיים אכן גדל בשנים האחרונות במידה ניכרת וכעת שיעור הדתיים בצבא גבוה משיעורם באוכלוסייה הכללית. אבל ההנחה הזאת נכונה רק בנוגע למקצת היחידות, בעיקר לחטיבות היבשה גולני, גבעתי, צנחנים, נח"ל, כפיר ולחטיבת הקומנדו.⁶⁹ אין היא נכונה בנוגע להנדסה קרבית ולתותחנים, וכנראה גם לא בנוגע לשריון. היא בוודאי אינה נכונה בנוגע לשאר הצבא: לחיל האוויר (ובכלל זה לבוגרי קורס טיס), למערך הנ"מ, לחיל הים, למשטרה הצבאית ולמערך העצום של תומכי לחימה בחיל המודיעין, בחיל הקשר והתקשוב וכך הלאה. במילים פשוטות: ברוב הצבא שיעור הדתיים אינו גבוה משיעורם באוכלוסייה.⁷⁰

69 שיעור הדתיים ביחידות מיוחדות כמו מטכ"ל ושלדג גדל בהשוואה לעבר, אבל לא ברור אם הוא גדול משיעורם באוכלוסייה.

70 אח הטענה הזאת מדגישים בצדק הנדל, מגמות ביחס לשירות בצה"ל, עמ' 296-298; ומגל, סרוגים בקנה, עמ' 236 ואילך.

שנית, כדי לבסס את החששות מפני ההשפעה המסוכנת של הדתיים בצבא יש צורך בראיות אמפיריות שיאמתו אותם, אבל כמעט אין מחקרים כמותניים או איכותניים השוואתיים שאפשר לבסס עליהם מסקנות אחראיות. על פי הניסיון שלי עצמי⁷¹ הצבא אינו שש לסייע לגורמים חיצוניים לערוך מחקרים וסקרים, בייחוד בנושאים שנויים במחלוקת מבחינה ציבורית ופוליטית. התוצאה: רוב הראיות המובאות כדי לתמוך בטענות על הדתה הן אנקדוטליות ואימפרסיוניסטיות. שוב ושוב נשמעים אותם סיפורים: הדף שכתב מח"ט גבעתי עופר וינטר לחייליו לפני היציאה לקרב בזמן מבצע צוק איתן; היציאה של כמה צוערים בבה"ד 1 מן האולם בזמן שירת נשים; התבטאויות מסוימות של רבנים ומנהלי מכינות.⁷² אבל מה באמת קורה במאות היחידות בצה"ל שבהן משרתים דתיים וחילונים? באינטראקציות היום־יומיות בין חיילים דתיים לחבריהם החילונים ובין מפקדים וחיילים דתיים לחיילות וקצינות? מהי התחושה הסובייקטיבית של דתיים ושל חילונים בנוגע לווייתורים שהם נדרשים לעשות או לדברים הנכפים עליהם? האומנם גדל "הקושי לנהל יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות", כפי שהצהיר המסמך של חיל החינוך? בכמה מקרים לא יצאו דתיים מן האולם עקב שירת נשים ואפילו לא מחו עליה?⁷³ בכמה מקרים לא מחו על תופעות אחרות המנוגדות לתפיסת עולמם ולעיתים גם לפקודות צה"ל? בהיעדר נתונים בדוקים, דומה שברוב המקרים אין לחששות על מה לסמוך. על כך צריך להוסיף שגם אילו אפשר צה"ל מחקרים אמפיריים מהסוג הנחוץ עדיין היה קשה להסיק מהם מסקנות באשר לשינויים שחלו בצבא, שהרי לפני עשרים ושלושים שנה לא נעשו מחקרים דומים שיהיה אפשר להשוות אליהם.

71 ב-8 ביוני 2017 פניתי לדובר צה"ל בבקשה שיחיר לי להיפגש עם גורמים במקח"ר (מפקדת קצין החינוך והנוער הראשי) ולקבל מהם חומרים רלוונטיים למחקר זה. ב-25 ביולי 2017 נעניתי שבקשתי "נבחנה על-ידי הגורמים הרלבנטיים" ו"לא נוכל לסייע בבקשתך".

72 למשל דבריו החריפים של הרב לווינשטיין והסערה שהתעוררה בעקבותיהם. ראו קובי נחשוני, "רב בכיר נגד צה"ל וההומואים: 'הסוטים נכנסו לצבא' ", ynet, 15.7.2016.

73 כהן וזיטר טרחו ובדקו מה היה מספר הצוערים הדתיים שיצאו מהאולם במקרה המפורסם בבה"ד 1 ב-2011: מתוך תשעים ושלושה צוערים דתיים, רק תשעה קמו ויצאו מן האולם; שלושה מהם נשפטו; שניים בלבד הודחו מן הקורס. ראו Cohen and Susser, Women Singing, Cadets Leaving.

לבסוף, ראוי להישמר מפני טעות מתודולוגית שכמה ממבקרי ההדתה נכשלים בה. כדי להגיע למסקנות אחראיות באשר לעמדות ומגמות בקרב קבוצה מסוימת אי־אפשר להסתמך על הטקסטים הדתיים או התרבותיים שחברי הקבוצה מעריכים או מקדשים וגם לא על אמירות אקראיות של מנהיגים מסוימים. שהרי פעמים רבות יש פער בין הטקסטים הדתיים שהקבוצה מקדשת ובין עמדותיה וההתנהגות שלה בפועל. הטקסטים הדתיים והאמירות האקראיות יכולים לשמש לכל היותר בסיס להיפותזה על התנהגותם של חברי הקבוצה. כדי לאשש את ההיפותזה נחוץ מחקר אמפירי מקיף.

כדי להדגים את הקושי שוו בנפשכם מחקר שיציין בדאגה ששיעור האזרחים הערבים בשירות הציבורי הולך וגדל⁷⁴ ויכנה תהליך זה "ערביזציה של השירות הציבורי". שוו בנפשכם שכדי להביא ראיות לסכנה הטמונה בתהליך זה יגייס המחקר ציטוטים מטרידים מהמסורת המוסלמית (בנוגע ליהודים או נשים, למשל), נתונים על שחיתות בשלטון המקומי הערבי וכמה אמירות פרובוקטיביות של פוליטיקאים ערבים. והרי ברור בתכלית שהראיות האלה אינן מוכיחות שהנוכחות הגוברת של ערבים בשירות הציבורי עתידה לסכן את המדינה או את ערכי הדמוקרטיה. כדי להצביע על סכנה כזאת יש צורך בנתונים בדוקים על עמדות הערבים בשירות הציבורי ועל ההתנהגות שלהם בפועל. מובן שאין בנמצא נתונים שמאששים את הטענה ההזויה הזאת.

הוא הדין לענייננו: ייתכן שחיילים דתיים אמורים (לפי ההלכה) לציית לרבנים שלהם, אבל אין פירוש הדבר שהם עושים זאת בפועל. ייתכן שלפי ההלכה הם חייבים להימנע מכל מגע עם חיילות ולהימנע מלשמוע נשים שרות - אבל אין פירוש הדבר שהם נוהגים כך בפועל. הדברים נכונים כמובן גם בנוגע לסכנות האחרות שנזכרו למעלה.

יתרה מזו, זו טענה מרכזית שלי נגד מבקרי ההדתה: יש סיבות טובות להעריך שרוב החיילים הדתיים אינם פועלים לפי הוראות הרבנים ואינם פונים בדרך כלל להלכה כדי להחליט איך להתנהג, היכן לבלות ומה מותר להם לעשות עם החברות

74 אומנם ב־2015 עדיין היו הערבים בחת"י ציג בשירות המדינה, אבל המצב השתפר באופן משמעותי בהשוואה לעבר. ראו "ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדו־זים והצ'רקסים בשירות המדינה", נציבות שירות המדינה, 7.7.2016.

שלהם. הערכה זו עולה מתמונת החברה הדתית-ציונית שציירו יאיר שלג,⁷⁵ אשר כהן⁷⁶ וקימי קפלן⁷⁷ – תמונה של חברה מגוונת שמאמצת רובה אופני בילוי והתנהגות ליברליים ורק מיעוטה כופף את עצמו להוראותיהם של רבנים. לדעת קפלן, חקר היהדות הדתית בישראל בשני העשורים האחרונים התמקד בממשק שבין אידאולוגיה, תיאולוגיה, פוליטיקה וצבא, והחמיץ משום כך "תהליכים מכריעים שהתרחשו בחברה זו, ויש לכך השלכות על השיח המחקרי ועל השיח הציבורי כאחד".⁷⁸ לדבריו, ממחקרים רבים על החברה הזאת עולה תמונה "של חברה שהאידאולוגיה, תפיסות העולם והתיאולוגיה הן עיקר הווייתה",⁷⁹ אבל תמונה זו אינה משקפת את המציאות. כשמעיינים באורח חייהם הממשי של הקהילות הדתיות הבורגניות ברחבי הארץ מצטיירת תמונה מגוונת כל כך עד שאולי אי-אפשר עוד לדבר על "הציונות הדתית" כעל קבוצה חברתית נפרדת:

אם יש לדברים האמורים אחיזה במציאות, הרי לא ניתן לדבר עוד על הציונות הדתית, או על "המגזר" כפי שהוא מכונה לא אחת בשיח הציבורי, כעל חברה שיש בה לכידות או כחברה שיש בין קבוצותיה הסכמה במישור האידאולוגי, התאולוגי, הפוליטי, החברתי והנורמטיבי-דתני.⁸⁰

דומה שגם בצבא רוב חובשי הכיפה אינם פועלים מתוך אידאולוגיה דתית, והמוטיבציה שמביאה אותם ליחידות קרביות ולקצונה אינה הרצון לציית לרבנים ו"להשתלט" על הצבא ואף לא המחשבה שהם מקיימים בכך חובה

75 שלג, הדתיים החדשים.

76 כהן, "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה"; הנ"ל, "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות".

77 קפלן, "חקר החברה היהודית הדתית בישראל".

78 שם, עמ' 209.

79 שם, עמ' 221.

80 שם, עמ' 229. ראו גם כהן, "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות", עמ' 284: "תמונת המציאות של הציונות הדתית מגוונת לאין שיעור מהסטריאוטיפים השליליים הנפוצים בשיח על אודותיה". ראו גם הרמן ואח', דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014. דוח זה מצביע על הגיוון הרב בציבור זה למרות ההסכמה הרבה בכמה נושאים מרכזיים כמו מדיניות חוץ וביטחון, דת ומדינה ועוד.

דתית.⁸¹ למקצתם יש מחויבות רבה להלכה, אבל לרבים מהם מחויבות מעטה, שלא פעם הולכת ופוחתת במהלך השירות הצבאי. בכל מקרה אין קורלציה בין רמת הדתיות של צעירים דתיים (מבחינת הקפדתם על ההלכה או מחויבותם לאמונות תיאולוגיות) ובין המוטיבציה שלהם להתגייס ליחידות מובחרות או לצאת לקצונה. אני גם משער שאין הבדל בין דתיים לדתל"שים (דתיים לשעבר) מבחינת המוטיבציה לשרת ביחידות השדה וללכת לקצונה, אם כי לא ידוע לי על מחקר שבדק זאת.

חילונם של אופני הבילוי והחשיבה בחברה הדתית הלא־חרדית⁸² מתבטא גם בעובדה ש"גיבורי התרבות של הציונות הדתית הם קצינים ויוצאי יחידות מובחרות. בחורי ישיבות ותלמידי חכמים לעומת זאת אולי נחשבים למשהו, אבל הם ממש לא בקצה הפירמידה; אפילו לא קרובים".⁸³ דברים אלו מחזקים את הטענה שרוב חברי המגזר אינם מייחסים לשירות הצבאי ערך על שום משמעותו הדתית (או ה"משיחית"). מי שמשרת ביחידה מובחרת – גם אם אינו מקפיד על שמירת מצוות – זוכה בעיני רבים במגזר להערכה רבה יותר ממי שממית עצמו באוהלה של תורה (ולעיתים אף להערצה של ממש).⁸⁴

81 על הצורך "להשתחרר מהלשון הרליגיוזית העוטפת את השיח הציבורי על יחסי דת-צבא בישראל" ראו לבל ולובי-ש-עומר, לחזור למה שהיינו, עמ' 184. לדעתם התהליכים שבהם מדובר אינם מבטאים הדחה אלא שמרנות והם דומים לתהליכים מקבילים בצבאות אחרים במערב, כגון צבא ארצות הברית וצבא בריטניה.

82 ראו גם הסקר "התנהגות הלכתית" של חברת מסקר מספטמבר 2016. יש להוסיף כי המחנה החרד"לי, שנחפס לעיתים כמחנה שמייצג את הציבור הדתי-לאומי כולו, הוא שולי. ראו הרמן ואח', דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014, עמ' 224; מגל, סרוגים בקנה, עמ' 316. ראוי להוסיף שגם בקרב הציבור החרדי מתרחשים בשנים האחרונות תהליכים מרתקים של "ישראלזציה" ושל היפתחות לחיים המודרניים. לדיונים בעניין זה ראו הכרך המיוחד של כתב העת **תרבות דמוקרטית** 2017 (גיליון 17, עורכים: אבי שגיא, ידידיה שטרן וחנן מנדל, הוצאת אוניברסיטת בראיילן).

83 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 158-159, שמצטט את רס"ן רנן שוורצמן, קצין דתי מהצנחנים. מגל מצטט גם את הרב רונצקי, לשעבר ראש ישיבת איתמר והרב הצבאי הראשי, שאמר שדתיים רבים רוצים להגיע ליחידות מובחרות, בין השאר "כי זה תרנד מאוד חזק". השירות בצבא, אמר, "מדליק לאנשים את העיניים" (שם, עמ' 168).

84 התופעות הנזכרות כאן מעוררות את המחשבה שהציבור הדתי-לאומי הוא לאומי הרבה יותר משהוא דתי. לא אוכל לפתח כאן עניין זה. נעם חדד טוען כי "את הציונות הדתית לגוניה יש להבין כתופעה ציונית – כלומר, תופעה לאומית-מערבית-מודרנית –

החשש הגדול של מבקרי ההדתה מפני העלייה בשיעור הקצינים הדתיים מתעצם כשמדובר בקצינים בכירים משום שהם סבורים שאם דתיים יתפסו עמדות מפתח ויהיו מח"טים, מפקדי אוגדות וחברים במטה הכללי יגדל כוחם ויגבר תיאבונם להאיץ את תהליך ההדתה ו"להשתלט על הצבא". אלא שהמציאות היא בדרך כלל הפוכה. ככל שדתיים משרתים בצבא זמן רב יותר ועולים בסולם הדרגות, כך הם מפנימים יותר את תרבותה ואת ערכיה של המערכת – כלומר הם נהיים "ממלכתיים" יותר ומבטאים פחות את הדתיות שלהם. במילותיו של אלוף במילואים יאיר נווה: "ככל שאתה יותר מפקד, אתה מוותר על הדתיות שלך כדי לעשות את תפקידך".⁸⁵ ואכן, כפי שציין בצדק ינון מגל, "בחינת התנהלותם של קצינים דתיים שהגיעו עד כה לפסגת הפירמידה מלמדת כי הם נאמנים למערכת ואינם משמשים כגורמים מקצינים".⁸⁶

התובנות הללו בנוגע למחויבות הרופפת של רוב חובשי הכיפה בצבא לרבנים צריכות לשכך קצת את החרדה הרווחת בקרב מבקרי ההדתה מפני מצב שבו בעת קונפליקט בין פקודות הצבא להוראות הרבנים יצייתו הדתיים לרבנים ויסכלו את ביצוע הפקודות (ומתוך כך גם את מדיניות הממשלה). בהתנתקות מעזה בקיץ 2005 הוכח שהחרדות האלה אינן מוצדקות. צה"ל הוציא אל הפועל את ההחלטה של הדרג המדיני כמעט ללא תקלות. מספר החיילים והקצינים

שבמרכזה עומדת הלאומיות" (חדד, הציונות הדתית, עמ' 4). לדעת חדד, "האל, שבמסורת היהודית עמד מאז ומעולם במרכז התיאולוגיה, איבד את נוכחותו הדומיננטית במחשבה הציונית-דתית, או לחילופין נתפס ככזה שבעצמו מקדש את המדינה ומציב אותה במעמד ראשון במעלה, ולמעשה נדחק מפניה. כך או כך, בתיאולוגיה הציונית-דתית הלאומיות והמדינה היו התכלית העליונה, ולא האל" (שם, עמ' 11). ראו גם במאמרי סטמון, "ישעיהו ליבוביץ", עמ' 427.

85 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 318. הערכה דומה ראו גם אצל הראל, תדע כל אם עבריה, עמ' 242: "אמונתו של קצין אינה שיקול בהליך המינויים, וכיום אפשר לומר בבטחה שיש לה רק השפעה שולית על התנהלות המפקדים בדרגות של אלוף משנה ומעלה. בדרגים כאלה, אחרי כעשרים שנה לפחות בצבא, נדמה שזהותו של הקצין הבכיר נטמעת בארגון שבו הוא משרת" (ההדגשה שלי).

86 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 352. הדוגמה המובהקת שמגל מביא שם היא התנהגותם של האלופים הדתיים שטרן ונווה בזמן תוכנית ההתנתקות. לפי התחזיות של מחנה ההדתה הם היו אמורים לפעול לטרפוד התוכנית. למוחר לציין שלא כך אירע.

הדתיים שסירבו פקודה היה שולי ולא הפריע לצה"ל לפנות את המתנחלים ולהרוס את היישובים בהתאם להחלטת הדרג המדיני.

ייתכן שבעתיד תגבר ההתנגדות של חיילים דתיים לבצע פקודות, בייחוד אם הן יורו על פינוי יישובים ביהודה ושומרון. ייתכן גם שההתנגדות תהיה עזה כל כך שהיא תסכל את החלטת הדרג המדיני. אבל ייתכן כמובן גם שלא יהיה כדבר הזה. מה שברור הוא שהתנהגות החיילים הדתיים בזמן ההתנתקות נגדה את התחזיות הפסימיות של מבקרי ההדתה⁸⁷ ולכן מן הראוי שהיא תעורר בליבם ספק בנוגע לתזה שריבוי חובשי הכיפות ביחידות מסוימות מוביל בהכרח לקונפליקט נאמנויות (המתואר לעיתים במילים "בין ריבונות לרבנות")⁸⁸ ושבשעת מבחן עלול קונפליקט כזה להוביל לסוג של מרד נגד הצבא ולסיכול החלטות הממשלה.

ספק זה עולה גם מהמסקנות המרכזיות של מחקר מקיף משנת 2015 על ציות ואי-ציות בציונות הדתית ככלל:

חרף התהליכים השונים שחוותה הציונות הדתית בעשורים האחרונים ולמרות עילות שיכלו לתרום להתגברות חדה

87 כפי שמעיר בצדק אשר כהן, "אין שום דבר שיסביר את הפער העצום והבלתי נתפס בין ההערכות האפוקליפטיות שנשענו על אותן הכללות גורפות ומוטעות לבין תוצאות ההתנתקות בפועל" (כהן, הכיפה והכומחה – דימוי ומציאות, עמ' 286).

88 ההשתלמות לאלופי משנה בנושא ממלכתיות כוללת בין השאר את הסדנה "כיכד משרתים ביחד", העוסקת בדילמות העולות מהעובדה שהמשימות הצבאיות "מתנגשות לא אחת עם האמונות, תפיסות העולם והערכים של אחדים מחיילי היחידה". בהנחיות למדריכי הסדנה הם מתבקשים להצביע על מקרים שבהם סירבו חיילים לבצע משימות, ולהוסיף הסבר על הגורמים לסירוב זה "שבעבר יתכן והיו 'חלשים' וכיום עוצמתם הולכת וגוברת" (ההדגשה שלי). אחר כך הם מתבקשים לדון בשני מקרים: חיילים דתיים המסרבים להשתתף בפעילות שכרוך בה לדעתם חילול שבת לא מוצדק, וחייל המסרב לאבטח יישוב שבעיניו הוא לא-חוקי. אף ששני התרחישים אינם דמיוניים, הם להערכתך נדירים ביותר, ובכל מקרה אינני רואה בסיס לקביעה שהם נפוצים בעת האחרונה יותר מבעבר. כשם שהיה אפשר לצפות לטרבנות רחבה בקרב חיילים דתיים, בייחוד בעת ההתנתקות, כך היה אפשר לצפות לטרבנות רחבה בקרב חיילים שמאלנים במה שנוגע להגנה על יישובים שהם מתנגדים להם עמוקות או לפעילות ב"ש שמתחזקת את מפעל ההתנחלות, שהוא לדעתם אסון מוסרי ופוליטי. ואולם בשני המקרים המציאות בשטח שונה. לטוב או לרע, כמעט כל חיילי צה"ל נאמנים לצבא ומציינים לפקודותיו. אני מודה לתא"ל (מיל') עומרי תמיר, ממעצבי ההשתלמות הנזכרת, שהעמיד לרשותי את חומרי ההדרכה שלה.

בפעילות ויג'לנטית ומגמות אחרות של אי־ציות בקרב הציונות הדתית, למעשה לא ניכרים שינויים קיצוניים בהיבט של הציות והאי־ציות לחוק. זאת ועוד, למרות כל התחזיות שניבאו שחורות על העתיד להתרחש בצומתי ההכרעה שבהם נדחקה הציונות הדתית אל הפינה מבחינת העימות שבינה לבין מוסדות המדינה, לא התרחשו אירועי אי־ציות בקנה מידה מגזרי, ורף האלימות שהתגלה במקרים אלה היה זניח לחלוטין.⁸⁹

פנייה של חיילים לרבנים כדי לקבל אישור לביצוע פקודה המנוגדת לעמדתם הדתית-פוליטית היא עניין בעייתי, אבל יש מקרים שבהם פנייה כזאת היא לגיטימית, למשל כשלחייל יש ספק אם הפקודה שקיבל תואמת את הלכות שבת. צה"ל מחויב שלא לדרוש מחיילים דתיים לחלל שבת אלא אם כן מדובר בצורך מבצעי שאפשר לשייכו לקטגוריה ההלכתית "פיקוח נפש". כשרבנים, בייחוד רבנים צבאיים, מתערבים בנסיבות שבהן נראה שחילול השבת אינו מוצדק, הרי הם ממלאים את תפקידם. שלא כמו דרורי, אין לראות בהתערבות

89 הלינגר והרשקוביץ, ציות ואי־ציות בציונות הדתית, עמ' 11. המחברים מציינים שבשנים האחרונות חלה הסלמה במגמת האי־ציות, הטומנת בחובה "פוטנציאל של ממש להחרפת הקונפליקטים העתידיים בין חלקים מתוך המחנה הציוני הדתי לבין מדינת ישראל ומוסדותיה ובתוך הציונות הדתית עצמה" (שם, עמ' 12). עם זאת, רבות מהתופעות המדאיגות שהם מצביעים עליהן מתרחשות מחוץ לצבא ולא ברור עד כמה אפשר ללמוד מהן על הסכנה הצפויה בעתיד מהתנהגותם (או סרבנותם) של חיילים. על כל פנים, המחברים סבורים שאפשר לקבוע במידה גבוהה של ודאות "שאינו יזכה הסדר עתידי, שבו יידרשו עשרות אלפים מציבור המתיישבים ביהודה ושומרון להתפנות, ברוב גדול בכנסת ובאישור של רוב גדול וחד־משמעי של העם (גם קולות לא יהודיים, ובכלל זה ערביים), תגדל מאוד יכולתה של המדינה לבלום מגמות של אי־ציות בציונות הדתית" (שם, עמ' 286). דברים אלו תואמים גם את מסקנות המחקר של עופר טהורי, שקובעות שיש "נאמנות והזדהות חזקים של הקצינים עם המדינה והצבא. הנאמנות נתמכת באמונה דתית, בערכים לאומיים, בתחושת שליחות חזקה ובתמיכה משפחתית וקהילתית חזקה" (טהורי, בין דת, צבא ומדינה, עמ' 95). אף שלקצינים הדתיים שבדק טהורי לא היה ברור מה הם יעשו אם יקבלו פקודה לפנות יישוב, הם היו משוכנעים שלא יסרבו פקודה. טהורי מציינ שממצאים אלו תואמים גם את ממצאיה של ענת רוט (רוט, תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות). להערכת רוט, הגורם המרכזי להתנגדות המאופקת של אנשי הזרם התורני בזמן ביצוע תוכנית ההתנתקות והרס הבתים בעמונה היה אופייה הממלכתי של אמונתם הדתית, כלומר הערך הרב שייחסו לשלמות העם ולקיומה של ממלכתיות יהודית בארץ ישראל.

הרבנים "התערבות [...] בפעילות מבצעית של ממש"⁹⁰, אלא התערבות בשאלה אם אכן מדובר בפעילות מבצעית מן הסוג המצדיק חילול שבת.

בשלב זה של הדיון אפשר לטעון נגדי שאומנם אין מחקרים מדעיים שמוכיחים שלצבא ולחברה בישראל נשקפת סכנה מהשיעור הגבוה של דתיים ביחידות מסוימות, אבל די בראיות אנקדוטליות כדי להעביר את נטל ההוכחה למי שסבור שאין סכנה כזאת. לשון אחר: אם אין הוכחות שמפריכות את הטענות על הדתה (במובן המדאיג שאליו מתכוונים מבקרי ההדתה) עלינו לקבל כהנחת עבודה שיש הדתה.

לדעתי יש להתנגד להצעה מתודולוגית זו. לא די בכמה אנקדוטות על חברי קבוצה כלשהי – השחורים בארצות הברית, הערבים בישראל וכך הלאה – כדי להעביר את נטל ההוכחה לחברי אותן קבוצות ולדרוש מהן להוכיח שלא נשקפת מהם סכנה. כמה אנקדוטות או כמה התבטאויות אינן יכולות לשמש בסיס להכללות על הקבוצה כולה. ידוע שהסיפורים הנחקקים בזיכרונו והאופן הסלקטיבי שבו אנחנו מספרים אותם לעצמנו ולאחרים מושפעים השפעה מכריעה מהטיות שונות.⁹¹ תשומת ליבו של מי שיש לו דעה קדומה נגד ערבים, למשל, צפויה להתמקד בידיעות המציגות אותם באור שלילי; ואילו למי שיש לו גישה חיובית כלפי ערבים תהיה נטייה להמעיט בחשיבותן של ידיעות אלו או אפילו לא לראות אותן כלל, והוא יימשך לידיעות המציגות אותם באור חיובי.

יתר על כן, לא זו בלבד שההכללות שמדובר בהן אינן מבוססות, אלא שהן פוגעניות ולכן יש טעם מוסרי שלא לקבל אותן. אלפי חיילים דתיים מתנדבים ליחידות קרביות, משרתים שירות תובעני וקשה ומחרפים את נפשם למען הגנת המולדת (אני מתנצל על הניסוח המליצי, אבל בעיניי הוא מתאים כאן בדיוק). רבים מהם מתחייבים לשירות קבע בתפקידי קצונה בתקופה שבה שירות כזה, בייחוד ביחידות השדה, אטרקטיבי פחות משהיה בעבר. רובם המכריע אינם מתכוונים "להשתלט על צה"ל", אינם ב"קונפליקט נאמנויות", אינם פועלים נגד שילוב נשים

90 דרורי, הרווח בין הכומתה לכיפה, עמ' 138. הדוגמה שהוא מדבר עליה היא חרגולת של פלוגת הסדר לקראת תפיסת קו בלבנון; חרגולת שנמשכה גם בשבת.

91 ראו למשל Taber and Lodge, The Rationalizing Voter.

בצה"ל ואינם מנסים לאכוף תכנים דתיים על עמיתיהם החילוניים – ואף על פי כן הם נחשדים בכל אלו.

החובה האינטלקטואלית והמוסרית להביא ראיות של ממש מתחזקת ככל שהטענות על השפעות ההדתה חמורות יותר, למשל הטענה שההדתה משפיעה על ההתנהלות המקצועית של צה"ל. ראובן גל משמיע טענה כזאת בסיכום ספרו, בהסתייגות קלה: "כבר עתה יש להתחזקת ההשפעה הדתית השלכות על היבטים טקטיים-תברותיים, תפקודיים-מגדריים, ואולי אפילו תורתיים-מבצעיים בצה"ל"⁹². אחרים נחרצים הרבה יותר ממנו. לדעת זאב דרורי, למשל, צה"ל משתנה שינוי מהותי וניכרת "חדירתה ומיצובה של הדת בתרבות הארגונית שלו. כתוצאה מכך, נפגעת המקצועיות האוטונומית של הצבא, ואל השיקולים הצבאיים מסתננים, חדשות לבקרים, שיקולים זרים"⁹³. קשה להפריז בחומרתם של דבריו: (1) המקצועיות של צה"ל הולכת ונפגעת; (2) היא נפגעת משום ששיקולים זרים, דהיינו דתיים, משפיעים דרך קבע על החלטותיהם של מפקדי הצבא. היה מקום לצפות לראיות מפורטות לשתי הטענות הללו, אולם אלה אינן מוצעות.

דברים חמורים אף יותר נשמעים מפי תמיר ליבל. לדעתו, עקב תהליך ההדתה של הצבא הזניחו דרגי השדה והפיקוד הזוטרו והבינוני את ההכשרה המקצועית שלהם ובמקומה "נחשפו והתחנכו, במידה גוברת, בתוכניות המדגישות ערכים לאומיים-דתיים, בדגש על זהות יהודית-אתנית אקסקלוסיבית, ואימצו אתוס מוסדי מיליציוני"⁹⁴. התוצאה של התהליכים הללו מרחיקת לכת:

צה"ל אינו מסוגל, כפי שהומחש במלחמת לבנון השנייה, להוציא תוכניות המושתתות על תפיסות מבצעיות מורכבות, המחייבות ידע מקצועי ומיומנות גבוהה, ומעדיף במקום זאת להסתמך על זרועות מקצועיות יחסית, כמודיעין, אוויר וים, במטרה להימנע מתמרון קרקעי משמעותי.⁹⁵

92 גל, צה"ל בהדתה, עמ' 588 (ההדגשה שלי).

93 דרורי, הרווח בין הכומחה לכיפה, עמ' 142 (ההדגשה שלי).

94 ליבל, מ"צבא העם" ל"צבא העם היהודי", עמ' 232-233.

95 שם, עמ' 234 (ההדגשה שלי).

ההשפעה של החיילים והקצינים הדתיים אינה מסתכמת אפוא בטקסים גרידא. היא מעמידה בסכנה את עצם תפקודו של הצבא: ליבל סבור שצה"ל נכשל במלחמת לבנון השנייה בגלל ההדתה. קשה להישאר שווה נפש אל מול טענות מופרכות כל כך. אסתפק באמירה שטוב היה אילו סיפק להן המחבר קצת יותר תימוכין.

הקשר אחר שבו הטענות על הדתה כוללות האשמות חמורות במיוחד נגד החיילים הדתיים הוא סוגיית מוסר הלחימה. יגיל לוי מציע בספרו את המהלך הזה: (1) לרבים מרבני הציונות הדתית ומראשי המכיוון עמדה מתירנית הרבה יותר מן העמדה המקובלת במשפט ובמוסר בכל הנוגע לפגיעה באזרחי האויב בעת לחימה; (2) שיעור הקצינים והחיילים הדתיים ביחידות השדה במבצע עופרת יצוקה ובמבצע צוק איתן היה גבוה במיוחד; (3) רבים מהם התחנכו אצל הרבנים וראשי המכיוון של הציונות הדתית; (4) בשני המבצעים הללו "הוגמשו הוראות הפתיחה באש" כדי להפחית את הסיכון לחיילי צה"ל ולהעביר אותו לאזרחי עזה ולכן היה שיעור האזרחים ההרוגים (בהשוואה להרוגים מקרב אנשי הצבא) גבוה מכפי שהיה בעבר;⁹⁶ (5) מסקנה: האחראים למותם של האזרחים העזתיים הם הרבנים, ראשי המכיוון ועושי דברם בצה"ל.⁹⁷

גם זו, אם להתבטא בעדינות, האשמה חמורה למדי.⁹⁸ כדי לאשש אותה טוב היה לקבל קצת מידע על זהות הקצינים שקבעו את הוראות הפתיחה באש במבצעים הללו ועל השיקולים שהניעו אותם, וגם על התנהגותם של קצינים וחיילים דתיים

96 לוי, המפקד האליון, עמ' 336-339, בייחוד עמ' 339.

97 האשמת החינוך הדתי במוסר הלחימה הקלוקל של צה"ל בספרו של יגיל לוי היא תמונת ראי של האשמה שהשמיעו מנהיגים דתיים בשנות החמישים, כשטענו שהחינוך החילוני הוא שאפשר את הטבח בכפר קאסם ומעשים דומים. ראו גרינבלום, מגבורת הרוח לקידוש הכוח, עמ' 94-96. אותם מנהיגים דתיים סברו שרק מצוות התורה "יכולות לשמש סייג ובלם ליצרים רעים ומסוכנים ולהציב גבולות מוחלטים בין המותר והאסור לאדם מישראל ולחייל בצבא ישראל" (שם, עמ' 94; מצוטט מתוך מאמר המערכת של הצופה, 13.12.1956). גם ליבוביץ, במאמרו הידוע על פרשת קיביה, תולה את האשמה בטבח בקיביה בציונות החילונית, שהחילה את הקטגוריה של הקדושה על המדינה והעם וכך נתנה להם ערך מוחלט הגובר על כל הערכים האחרים. ראו ליבוביץ, 'יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, עמ' 233-234.

98 אפילו לוי הרגיש צורך למתן אותה קצת והוסיף מייד שאי־אפשר להצביע על זיקה ישירה בין המסרים הדתיים למדיניות האש, אלא רק על זיקה "עקיפה" (לוי, המפקד

לעומת עמיתיהם החילונים. אלא שמידע זה איננו בנמצא. על כל פנים, על פי המהלך הכללי של לוי היינו מצפים שמוסר הלחימה של צה"ל, בייחוד של יחידות החי"ר, יהיה בימינו גרוע משהיה, שהרי בעבר פעלו החיילים כביכול בהתאם לאידאל טוהר הנשק ואילו היום הם פועלים בהשראת הקריאות של הרב אביחי רונצקי והרב שלמה אבינר לנקמה וללחימה חסרת רחמים.⁹⁹ אלא שהתנהגות כוחות הביטחון בעבר אינה מאששת תמונה זו. די להזכיר את מעשי הגירוש והטבח במלחמת העצמאות; ההרג של אלפי "מסתננים" בתחילת שנות החמישים; פעולות התגמול, ובראשן הפעולה בקיביה; הטבח בכפר קאסם; רצח שבויים במלחמת ששת הימים; ההפצצות בביירות במלחמת לבנון הראשונה; שבירת הידיים והרגליים באינתיפאדה הראשונה; ועוד. את רוב המעשים האלה עשו בוגרי החינוך הממלכתי ותנועות הנוער הציוניות החילוניות. דומה שבהשוואה אליהן השתפר דווקא מוסר הלחימה של צה"ל בעשור־שניים האחרונים – ולא הידרדר. כיוון שיש קורלציה בין השיפור במוסר הלחימה ובין העלייה בשיעור המפקדים הדתיים אולי אפשר לייחס לאותם מפקדים השפעה מרסנת דווקא.

זו אכן הערכתו של מגל. לדבריו, דתיות משמשת כגורם מרסן – אולי בגלל החינוך הכללי לאיפוק וריסון בציבור הדתי ואולי בגלל הערך הרם המיוחס למדינה:

באופן כמעט אירוני, יש פער גדול בין ההשקפות הימניות לאומיות של רוב בני המגזר הדתי לבין העובדה שלפחות עד היום כמעט ואין חיילים שבאו מהציבור הדתי ונהגו באופן מוסרי פחות, אפילו להפך. אמנם במסגרת הנח"ל החרדי היו בעבר אירועים של פגיעה בפלסטינים [...] אך נראה שבהסתכלות כוללת המגמה היא הפוכה.¹⁰⁰

דני זמיר, ראש המכינה הקדם-צבאית (החילונית) על שם רבין ומנכ"ל מועצת המכינות הקדם-צבאיות, ששירת שנים רבות בתפקידי פיקוד בסדיר ובמילואים, מאשר את הרושם הזה:

האליון, עמ' 339). נראה שהדרישות המתודולוגיות להוכחת זיקה עקיפה בין תופעות (כלומר זיקה שאינה משקפת קשר סיבתי בין תופעות אלו?) רכות למדי.

99 לוי, שם, עמ' 336.

100 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 341-342.

אך פעם לא ראיתי חריגה של חייל דתי מהתנהגות מוסרית. ההתבטאויות שלהם נורא מפריעות לי, אבל ביציאה לפעולה זה סיפור אחר. באינתיפאדה הראשונה, כשהיינו צריכים לצאת לפעילות, תמיד העדפתי כמפקד להיות עם חיילים דתיים. ידעתי שלמרות שהם מעצבנים אותי בדברים שלהם, מבחינה מעשית הם מאופקים. צריך להגיד את זה לזכותם. בשמאל הישראלי, שמאוד מנותק מהצבא, אין הבחנה בין מה שאנשים אומרים לבין מה שקורה בשטח.¹⁰¹

איני בטוח שיש בסיס לטענה שיש קורלציה חיובית בין דתיות ובין מוסר לחימה גבוה (בעיקר במובן של רגישות לפגיעה באזרחי האויב). אבל בוודאי אין בסיס גם לטענה ההפוכה, כלומר לטענה שיש קורלציה שלילית בין השניים. בהיעדר בסיס עובדתי יש כאמור משהו מטריד בהאשמה כזאת - לא רק מבחינה אינטלקטואלית, אלא גם מבחינה אתית.

כפי שכבר אמרתי, אי־אפשר ללמוד על האופן שבו בני אדם נלחמים בפועל מעיון בדוקטרינות שהקבוצה התרבותית שהם שייכים לה מחויבת להן באופן "רשמי". והרי אי־אפשר להוכיח שחיילים נוצרים מוסריים יותר בעת לחימה על בסיס ההנחה שהדת הנוצרית היא דת של רחמים ואהבה. לענייננו: מן העובדה שרבנים מסוימים מחזיקים בעמדות קיצוניות בכל הנוגע לאתיקה בזמן לחימה אין להסיק שחיילים שלמדו אצל הרבנים האלה בעבר יישמו בהכרח בשדה הקרב את מה שלמדו וינהגו בדרך שונה מעמיתיהם החילונים. כדי לדעת מהם הגורמים המשפיעים על התנהגותם של בני אדם בהקשר זה או אחר יש לחקור מדגם מייצג של שתי התת־קבוצות (חיילים דתיים וחיילים חילונים) ולנסות לפענח את הגורמים להבדלים ביניהן (אם יימצאו כאלה). בהקשר הנדון כאן - ייתכן שכל ההבדלים בין החיילים במה שנוגע לחינוך, אמונה ואידאולוגיה מיטשטשים תחת אש, ומה שיקבע איך ינהגו יהיה דאגתם לחיי עצמם ולחיי חבריהם.

הדתה או חילון?

בשלב זה של הדיון יחשבו אולי מקצת הקוראים שאיני מייחס די משקל למה שכיניתי ראיות אנקדוטליות, כמו איגרת הקרב המפורסמת של עופר וינטר או יציאת הצוערים בבה"ד 1 בעת שירת נשים. קוראים אלו יכולים לטעון שגם אם אין בהן כדי לספק הוכחה "מדעית" אולי יש הצדקה לתת להן משקל של ממש בגיבוש הערכתנו בנוגע למציאות. אלא שאותה מתודה עצמה – כלומר ההסתמכות על ראיות אנקדוטליות – הביאה גורמים בימין הדתי למסקנות הפוכות בנוגע לתהליכי העומק המתרחשים בצבא. מבקרי ההדתה טוענים שהשפעת הדתיים והדת על הצבא הולכת ומתחזקת ויש לה השלכות ההרסניות על תפקוד הצבא, על מעמד האישה ועל החופש של החייל החילוני מדת; ואילו הימין הדתי טוען שדווקא השפעת החילונים היא שמתגברת ומביאה לידי פגיעה במקצועיות של הצבא, דיכוי הדתיים והשלטת אג'נדה חילונית פוסט-מודרנית ופוסט-ציונית בצבא. זו הטענה המרכזית של מרכז ליב"ה (ליבה יהודית בציבוריות הישראלית), שפועל לחיזוק צביונה היהודי של ישראל.¹⁰² לפני כמה שנים פרסם המרכז חוברת מאמרים שחיברו ראשי ישיבות ומכינות ועניינה התהליכים הנוכחיים המתרחשים להבנת ליב"ה בצבא. פרק הסיום של החוברת נדרש לשיח הערכי בצה"ל ופותח בדברים החריפים האלה:

כבר למעלה מעשור מתרחש תהליך השתלטות של שיח פוסט מודרני ופוסט ציוני על המרחב הערכי-חינוכי בצה"ל, אשר נכפה על כלל שדרת הפיקוד, במישרין ובעקיפין: 1. התהליכים האלו קורים בהובלה של מכוני חוץ הפועלים לשינוי השיח הפנים צה"לי במגוון סוגיות חברתיות-לאומיות-מסורתיות: א. מדובר בארגונים בעלי אג'נדה פוסט מודרנית ופלורליסטית קיצונית שפועלים לשינוי פני החברה בישראל והם אלו שמפעילים את מרבית ההכשרות הפיקודיות, ובכך כופים את עמדתם על קהל שומעים שבוי ומשפיעים עמוקות על תפיסותיהם של בכירי מערכת הביטחון.¹⁰³

102 ראו "אודות מרכז ליב"ה", אתר מרכז ליב"ה.

103 מרכז ליב"ה, באלוקים נעשה חיל, עמ' 28 (ההדגשה במקור).

כלומר לדברי מבקרי ההדתה חינוכם של קציני צה"ל נתון לשליטתם של רבנים וכפוף לאג'ודה דתית (ולעיתים משיחית), ואילו לדברי ליב"ה המצב הפוך – חינוך קציני צה"ל מופקד בידי מוסדות כמו מכון הרטמן ובינ"ה, שיש להם אג'ודה שמאלנית (במקרה הטוב) ופוסט-ציונית (במקרה הגרוע). התכנים החינוכיים האלה מלווים את הקצינים לאורך כל הקריירה שלהם ו"בכך מעצב חיל החינוך את תפיסותיהם של חיילי ומפקדי ההווה והעתיד של צה"ל"¹⁰⁴. להערכת מרכז ליב"ה נחל המאמץ החינוכי הזה הצלחה ו"כיום חלק גדול מהפיקוד הבכיר בצה"ל", ובכלל זה הרמטכ"ל (לשעבר) אייזנקוט, "שותף לתפיסות אלו, ופועל לקידומם [כך!] באופן פעיל ואסרטיבי"¹⁰⁵.

לפי החוברת שפרסם מרכז ליב"ה, התוצאות המעשיות של התפיסה הפוסט-מודרנית והפוסט-ציונית מקשות על החייל הדתי את השירות בצה"ל. החמורה שבהן היא פקודת השירות המשותף משנת 2016 (שאדון בה עוד בהמשך הדברים. הפקודה עודכנה בדצמבר 2017, וראו נספח 3). לדברי אנשי ליב"ה, זו הפעם הראשונה בתולדות צה"ל שניתנת פקודה "המנוגדת לתורה ולהלכה" ושפוגעת פגיעה חמורה בחופש הדת של חיילים רבים.¹⁰⁶ למרכז ליב"ה הצטרף גם ארגון לביא ויחד הם ניהלו במשך חודשים קמפיין ציבורי לקידום עמדתם. הקמפיין נועד למנוע ממוסדות "פוסט-ציוניים" כמו מכון הרטמן¹⁰⁷ לזכות שוב במרכז מטעם משרד הביטחון לארגון השתלמויות לקצונה הבכירה.¹⁰⁸ לקמפיין הייתה תהודה רבה בעיתונים ובאתרים ימניים.¹⁰⁹

104 שם, שם.

105 שם, עמ' 29.

106 מרכז ליב"ה פרסם מחקרים ומאמרים נוספים נגד שירות נשים. ראו תחת הלשונית "מאמרים ופרסומים" באתר שלהם.

107 ראו בייחוד את הסרטון המפחיד של ארגון לביא ב-YouTube – "הקרן החדשה לישראל מחנכת אלפי קצינים", פורסם ב-8.8.2016 (גילוי נאות: גם אני מופיע שם).

108 ככל הנראה בהשפעת הקמפיין החליט בסופו של דבר הרמטכ"ל לבטל את המכרז ולהשאיר את החינוך בידי צה"ל. ראו גילי כהן, "הרמטכ"ל קבע כי מכונים אזרחיים יפסיקו להעביר סדנאות חינוך לקצינים בצה"ל", הארץ, 28.9.2016. למרות החלטה זו המשיך צה"ל את ההתקשרות עם מכון מנדל (ראו ישראל הראל, "קציני צה"ל כסוכני אג'ודות של קרן פילנתרופית זרה", הארץ, 11.1.2018). התקשרות זו חוזרת ומעוררת ספק בטענת מבקרי ההדתה שעל צה"ל הולכת ומשתלטת איזולוגיה ימנית-דתית.

109 בייחוד באתרים כיפה וסרוגים.

בדומה למבקרים מן השמאל, שהזכרו למעלה, גם מבקרים מן הימין סבורים שלא מדובר בזוטות אלא בגישות אידאולוגיות וחינוכיות הרסניות. כפי שראינו למעלה, לדעת ליבל ודרורי ההדתה הולכת ומכרסמת במקצועיות של צה"ל עד כדי כך שהיא מעמידה בסימן שאלה את יכולתו לבצע כראוי את משימותיו. לדעתם של אנשי ליב"ה ולביא, לעומת זאת, החינוך הפוסט־ציוני של קציני צה"ל, בתוספת "שיגעון השירות המשותף"¹¹⁰, מחבלים ביכולתם של חיילי צה"ל להגן על חייהם¹¹¹ ופוגעים קשות במקצועיות של הצבא.

אגב, גם את טענות מרכז ליב"ה אפשר לפרש בקלות כטענות בדבר פגיעה בממלכתיות. על פי פירוש זה, ההתגייסות הנמרצת של הצבא לקידום האידאולוגיה הפמיניסטית מונעת ממגזר מסוים – הדתיים (או לפחות מקצתם) – לשרת באופן שוויוני לצד חבריהם החילוניים.

ההערכה ההפוכה הזאת שמעריך הימין את תהליכי העומק שעוברים על צה"ל בשנים האחרונות מערערת על ההערכות הנחרצות של מבקרי ההדתה בדבר תהליך ההדתה המואץ העובר על צה"ל, משנה את אופיו ומסכן את תפקודו.¹¹² ואולם שני הצדדים מסתמכים על עובדות חלקיות ומקוטעות ובונים עליהן נרטיב שלם. כל אחד מהם נוטה להיות קשוב רק לעובדות שמתיישבות עם הנרטיב שלו ולהיות עיוור לעובדות אחרות. לאף אחד מהם אין גוף ידע רציני – ודאי לא גוף ידע בעל אופי השוואתי – שיוכלו לבסס עליו את הנרטיב שהם מציגים.¹¹³

110 ראו מסמך שזו כותרתו באתר ליב"ה.

111 ראו בסרטון (לעיל הערה 107).

112 בפרק הסיכום שכתב ראובן גל לאסופת המאמרים שערך בנושא הוא קובע שהמסקנה העולה מן הספר ברורה: "צה"ל אכן נתון בתהליך הדתה מואץ בשנים האחרונות" (גל, צה"ל בהדתה, עמ' 587). הקביעה הזאת מפחיעה את הקורא לנוכח הטענות כבדי המשקל בחלק "צ'ל הריס", שנמחקו באחת, והודאתו של גל שטיעונו של המבקר המרכזי של מחנה ההדתה, אשר כהן, משכנעים (שם, עמ' 598). נבצר מבינתי מדוע "הצלחת טיעונו [של כהן] אינה מהווה מענה לאתגר העיקרי שאסופה זו מבקשת להאיר" (שם, עמ' 599).

113 לדברי קארין כרמית־יפת ושולמית אלמוג, יש "לפקפק בנרטיב הפסקני שמייצרות טענות גורפות בדבר ההדתה של הצבא והסכנות הנשקפות ממנה לאופיו ומהותו של צה"ל כצבאה של מדינה דמוקרטית" (כרמית־יפת ואלמוג, הדתה, הדרה וצבא, עמ' 278). לדעתן ההדתה מעוררת קושי של ממש בתחום אחד בלבד, והוא מעמדן של נשים. אדון בנושא זה בסעיף הבא.

כפי שציין דניאל כהנמן, "כאשר הידע מועט, קל יותר להתאים את כל הידוע לך לדפוס קוהרנטי".¹¹⁴

שילוב נשים בצבא

עוד נושא שמדאיג את מבקרי ההדתה הוא השילוב של חיילות בצבא. לדבריהם, בגלל הלחץ שמפעילים חיילים דתיים ורבנים, נשים מודרות מתפקידים מסוימים ומפעילויות מסוימות. אפתח בכמה מילים על שילוב נשים במערך הלוחם. ב־2007 המליצה ועדת שגב ש"גברים ונשים ימוצו בשירות באופן זהה, לפי קריטריונים ענייניים המשקפים את צורכי צה"ל, את מרצם, יכולותיהם ותכונותיהם האישיות של המתגייסים ולא את מינם". גורמים דתיים התנגדו להמלצה הזאת ונאבקו בה, אולם כפי שהעריך עמוס הראל "מאמץ הנגד של הרבנים הניב רק פירות מוגבלים".¹¹⁵ העובדות מדברות בעד עצמן: בארבע השנים שבין 2012 ל־2016 עלה מספר הלוחמות בצבא כמעט פי ארבעה (!)¹¹⁶ ובשנים האחרונות עלה מספר החיילות הדתיות עלייה דרמטית למרות ההתנגדות העיקשת והעקיבה בבתי הספר הדתיים ובקרב הרבנים.¹¹⁷ אומנם ייתכן שאלמלא ההתנגדות הזאת היו החיילות משתלבות מהר יותר, וביחידות רבות יותר, אבל אין כל ודאות בכך שכן להצעה לשילוב רחב של חיילות התנגדו גם רבים במטה הכללי.¹¹⁸ הראל

114 כהנמן, לחשוב מהר, לחשוב לאט, עמ' 101.

115 הראל, תדע כל אם עבריה, עמ' 281.

116 ראו אמיר בוחבוט, "חוך ארבע שנים: עלייה של 350% בגיוס נשים לתפקידי לחימה בצה"ל", וואלה! News, 16.2.2017.

117 גיא עזרא, "עלייה דרמטית של גיוס בנות דתיות לצה"ל", סרוגים, 4.11.2015. לניחוח מקיף של מגמה זו ראו בודאי־היימן, דת - מגדר - צבא; זהויות נשיות. בודאי־היימן מדגישה שהחידוש איננו מתמצה רק בעצם השירות של בנות דתיות בצבא, אלא בסוג הבנות שעושות את הצעד הזה: "בעבר, למתגייסות בוגרות החינוך הממלכתי דתי היה דימוי של צעירות מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית של החינוך הדתי, בנות שנחשבו פחות איכותיות ובעלות מחויבות פחותה להלכה. כיום, מגיעות לצבא צעירות מהמיינסטרים של הציבור הציוני דתי, בוגרות של אולפנות ותיכונים איכותיים, צעירות ערכיות שחלקן מקפידות ללמוד תורה לפני שירותן הצבאי" (שם, עמ' 223).

118 הראל, תדע כל אם עבריה, עמ' 285.

עצמו מוסיף ואומר ש"אחרי שמנכים מהדיון את קמפיין הרבנים, צריך לשאול אם הקשב הרב שמשקיע הצבא בעשור האחרון בניסיון להגדיל את מספר הלוחמות מוצדק".¹¹⁹ הרושם המתקבל מדבריו הוא שהמכשול העיקרי בדרך להגדלת מספר הלוחמות והקצינות הבכירות איננו הרבנים או החיילים הדתיים.

פקודת השירות המשותף משנת 2016 הפריכה סופית את החשש שבגלל ההדתה ייפגע שילוב הנשים בצבא. לפי הפקודה, צה"ל חותר לכך שברירת המחדל תהיה שירות ביחידות מעורבות; חייל דתי שלא ירצה לשרת ביחידה מעורבת אלא ביחידה "מגדרית" או לקבל פטור מפעילויות מסוימות (למשל פעילויות הכרוכות במגע גופני עם חיילות) יצטרך לבקש זאת – כלומר להיות במצב הלא-נעים של מי שהוא חריג בקבוצה ומבקש שיתחשבו בו. זאת ועוד: למפקדים דתיים (קצינים או נגדים), שלא כמו לחיילים, אין זכות אוטומטית לשרת במסגרת מגדרית; הם רשאים להגיש בקשה, אך אין חובה להיענות לה.¹²⁰ לא בכדי ראה מרכז ליב"ה בפקודה זו מהלך מרחיק לכת, בייחוד בהשוואה לפקודה הקודמת (פקודת השילוב הראוי).

אפשר לטעון שפקודת השירות המשותף אינה יכולה לשמש ראייה נגד הסכנה הנשקפת למעמד הנשים בצבא מן ההדתה כי היא נוצרה בדיוק כדי לבלום סכנה זו. לשון אחר, אפשר לטעון שההדתה אכן סיכנה את השוויון המגדרי בצה"ל ורק בזכות לחץ נגדי חזק מתוך הצבא ומחוץ לו התעשת המטה הכללי וביצר את השוויון בפקודה מטכ"לית מפורשת ומפורטת. ואולם גם אם זהו תיאור נכון של מה שאירע (כאמור, לא ברור עד כמה היה הלחץ הדתי באמת אפקטיבי) – כיצד אפשר ליישב את החלטת הצבא לקבוע פקודה שהציבור הדתי ומנהיגיו מתנגדים לה התנגדות עזה עם הטענה המרכזית של מבקרי ההדתה בדבר

119 שם, עמ' 286.

120 בדצמבר 2017 רוככה מעט הנחיה זו ונקבע כי "שובץ קצין או נגד, שאורח חייו דתי, ביחידה לוחמת מעורבת, וביקש כי הדבר ייבחן שנית, יובא הדבר טרם הצבתו ביחידה להחלטת ראש אכ"א, בהתבסס על עמדת הרבצ"ר, וזאת מתוך התחשבות באמונתו של הקצין או הנגד" (סעיף 15 לפקודה). תנו דעתכם שבנוסח החדש הוחלף הביטוי "התחשבות ברגשותיו" בביטוי "התחשבות באמונתו". הצבא כנראה חשב – ובצדק – שהמושג "התחשבות ברגשות" סובייקטיבי מדי ומאפשר שימוש רחב שקשה לדון בו באופן ביקורתי. על הבעייתיות במושג הפגיעה ברגשות ראו סטטמן, פגיעה ברגשות דתיים.

ההשפעה ההולכת ומתחזקת של הדתיים על התנהלות הצבא ועל התרבות הארגונית שלו? אם הדתיים אינם מסוגלים לבלום פקודה שהיא לדבריהם "שיגעון",¹²¹ פקודה שמאלצת כביכול חיילים דתיים להפר את הוראות ההלכה,¹²² נראה שיכולת ההשפעה שלהם קטנה מכפי שנדמה.

אפשר לומר דברים דומים על הסוגיה של שירת נשים. במקרים אחדים – לאיש אין נתונים בדוקים בכמה מקרים בדיוק – הגיעו חיילים דתיים לידי עימות עם מפקדיהם בעניין זה. במקרים אחרים העדיפו המפקדים להתחשב ברגשות החיילים ולאפשר להם שלא לנכוח באותו חלק בטקס שבו נשים שרות – וכך מנעו עימות. הסכנה האמיתית היא שמפקדים יעדיפו "שלא להסתבך" ויימנעו מלהזמין נשים לשיר בטקסים או מארגון פעילויות אחרות שעלולות לגרום אי־נוחות לחיילים דתיים, כלומר יביאו לידי הדרה חלקית של נשים מטקסים או מפעילויות אחרות בצבא. גם בעניין זה קבעה פקודת השירות המשותף דברים ברורים: חיילים חייבים להשתתף, בלא יוצא מן הכלל, בכל הטקסים הממלכתיים והרשמיים ביחידתם (טקס יום הזיכרון, טקס יום השואה וכדומה), גם אם נשים שרות בהם (כפי שקורה כמעט תמיד). בפעילות שאינה אירוע ממלכתי או רשמי הם רשאים לבקש פטור מהפעילות, או מִחֶלְקָה, אם היא נוגדת את אורח החיים הדתי – אבל אין חובה להיענות לבקשה; המפקדים יפעילו שיקול דעת "מקרה מקרה לגופו ולפי הנסיבות".¹²³ מתברר אפוא שגם בסוגיה זו אין למי שנאבק לאפשר לחיילים דתיים לצאת מטקסים שנשים שרות בהם (או שלא להזמין זמרות לטקסים כאלה) כוח פוליטי של ממש בתוך הצבא או מחוץ לו. הרמטכ"ל בני גנץ החליט על הכללים הנזכרים כבר ב־2011,¹²⁴ ופקודת השירות המשותף נתנה להם גושפנקה משפטית חד־משמעית.

הדרישה המופנית כלפי דתיים להתפשר בעניין זה (ובעניינים אחרים) גדולה במיוחד כשמדובר בקצינים. ב"אמנת הצוער", מסמך שחיבר מפקד בה"ד 1, אבי גיל, נאמר בין השאר: "צה"ל דורש מכל אחד ואחת להתפשר לעתים על אופי

121 לעיל הערה 110.

122 לעיל הערה 106.

123 פקודת השירות המשותף (נספח 3), סעיפים 26 ו־28.

124 "גנץ על שירת נשים: בערבי הווי, יינתן פטור לדתיים", *ynet*, 27.12.2011.

הסביבה בה הם פועלים, על מנת לאפשר קיום של כל המשרתים במרחב אחד, אלה לצד אלה". פירוש הדבר שחייל חרדי בגדוד "נצח יהודה" ("הנח"ל החרדי"), שיוצא לקורס קצינים, נדרש לוותר על התנאים המיוחדים המובטחים לו כחייל חרדי ולקבל את התנאים בבית הספר לקצינים. גם צוערים דתיים לא־חרדים נדרשים להתפשר עם עמיתיהם החילונים ועם היבטים שמפריעים להם במרחב הציבורי, כי אם לא ילמדו את אמנות הפשרה וההכלה לא יוכלו למלא כראוי את תפקידם כמפקדים, שצריכים להתמודד חדשים לבקרים עם קבוצות הטרוגניות, כלומר עם חיילים בעלי אמונות שונות ואורחות חיים שונות.

איני רוצה ליצור את הרושם שאין שום מתח בין השילוב הגובר של חיילות במערך הלוחם, כלוחמות או מדריכות, ובין השירות של מקצת החיילים הדתיים ביחידות הרלוונטיות. המתח הוא אמיתי ואין לו פתרון פשוט. לאחדים מן החיילים הדתיים שעברו את המסלול הרגיל של החינוך הדתי (ישיבה תיכונית, בני עקיבא ואחר כך ישיבה גבוהה או מכינה), והקפידו תמיד על ריחוק גופני מנשים (איסור נגיעה), שירות ביחידה מעורבת עלול להיות מאתגר ולעורר אצלם מצוקה אמיתית. הצבא יכול כמובן לפקוד עליהם לעשות את כל האימונים עם החיילות ולקבוע שאם יסרבו ילכו לכלא. ייתכן שכמה ממבקרי ההדתה מצפים שהצבא ינהג כך כדי להבטיח שוויון מגדרי מלא. אבל גישה כזאת נראית לי לא חכמה ואולי גם לא צודקת. לא חכמה משום שבתקופה שבה נכוונתם של דתיים לשרת ביחידות שדה ולהתנדב לקצונה רבה במידה ניכרת משיעורם באוכלוסייה לא כדאי לצבא לוותר עליהם או ליצור אווירה של עימות חמור בינו ובינם. לא צודקת משום שיש כאן לכאורה פגיעה בחופש הדת של החיילים הדתיים, הנתבעים להתנהג בדרכים הנוגדות את העקרונות שהם מאמינים בהם. פתרון אחר הוא לשלוח חיילים שמתקשים לשרת עם חיילות ליחידות נפרדות כמו הנח"ל החרדי, אבל גם הפתרון הזה אינו נראה אידאלי. האפשרות הטובה ביותר היא לאזן בתבונה וברגישות בין האינטרסים המתנגשים; לקדם שירות שווה של נשים מתוך פגיעה מינימלית באותם חיילים דתיים שקרבה לנשים אינה מתיישבת עם אורח חייהם. אין דרך לקבוע מראש מה בדיוק מחייב איזון כזה הלכה למעשה.

אין לטשטש את העובדה שבשנים האחרונות היו לא מעט מקרים שבהם הדאגה לאינטרס (האמיתי או המדומה) של חיילים דתיים או חרדים גרמה להדרה פסולה של חיילות, לעיתים בדמות הנחיה ליצור בבסיסים מובלעות

"סטרייליות", כלומר אזורים שלנשים אין כניסה אליהם.¹²⁵ מקרים ממין זה הם מדאיגים ויש לצמצם אותם ככל האפשר. אבל לעניות דעתי, לחשש שמקרים ממין זה יובילו ל"מהפכה שמרנית שמשמעה דה-לגיטימציה של שירות נשים בכלל" אין על מה לסמוך. המספרים מדברים בעד עצמם: בשנים שבהן התרחשו המקרים המקוממים של הדרת חיילות הוסיף שיעור הפקידות בצבא לרדת ואילו שיעור החיילות בתפקידי לחימה הוסיף לעלות.¹²⁶ הטענה שבשנים האחרונות "פחתו למדי" סיכוייה של חיילת חילונית "לקבל הזדמנות לשירות מעצים, מכבד ומשמעותי"¹²⁷ איננה מתיישבת עם נתונים אלו.

מעמדה ופעילותה של הרבנות הצבאית

הנושא האחרון מן הנושאים המטרידים את מבקרי ההדתה שאעסוק בו כאן הוא הרבנות הצבאית. לדברי מבקרי ההדתה, בשנים האחרונות ניכר שינוי בדפוסי הפעולה של הרבנות. בעשורים הראשונים של המדינה עסקה הרבנות הצבאית רק באספקת שירותי דת (כשרות, שבת וכדומה). בעשור־שניים האחרונים, לעומת זאת, הרחיבה את פעולתה והיא עוסקת גם - ואולי בעיקר - בתחום החינוכי. שיאו של תהליך זה היה הקמת הענף לתודעה יהודית ברבנות הצבאית, שקיבל עליו את האחריות לטפל בתחום זה בצה"ל. במסגרת הרחבת הפעילות הגיעו רבנים צבאיים ללוחמים לפני המבצעים בעזה, עודדו אותם במסרים דתיים־לאומניים לצאת ולהילחם בפלסטינים וסיפקו למעוניינים אביזרים דתיים שאמורים כביכול להגן עליהם - בייחוד ציציות ("שכפ"צי ציצית").¹²⁸ ניכרת גם נוכחות גוברת של רבנים צבאיים בטקסים שונים ביחידות, כמו טקסי השבעה.

125 ראו כרמית־יפת ואלמוג, הדחה, הדרה וצבא, עמ' 288-289.

126 גילי כהן, "לראשונה: מספר הלוחמות בצה"ל השתווה למספר הפקידות", הארץ, 19.12.2016.

127 כרמית־יפת ואלמוג, הדחה, הדרה וצבא, עמ' 316.

128 לוי, המפקד האליון, עמ' 334.

לעיתים נחשבים רבני היחידות חלק מצוות הפיקוד הבכיר, הכולל את מפקד היחידה, את סגנו ואת הרב.

אבל ההבדל בין מעמדה של הרבנות הצבאית היום למעמדה בעבר קטן מכפי שאפשר להתרשם מדבריהם של מבקרי ההדתה. רוני קמפינסקי הראה שכבר מראשית דרכה לא הסתפקה הרבנות באספקת שירותי דת אלא פעלה גם בכיוונים חינוכיים-ערכיים.¹²⁹ ביטוי בולט לכיוונים אלו היה "מסעות ההתעוררות" לפני הימים הנוראים, שכל החיילים חויבו להשתתף בהם. במכתב הנחיה שפרסמה הרבנות הצבאית בשנות השישים נאמר במפורש שהמטרה של מסעות אלו היא "הפצת רעיון התשובה והחדרתו בקרב חיילי צה"ל כיסוד דתי, רוחני, וחברתי-מוסרי".¹³⁰ אך שהמסעות עוררו התנגדות בקרב החילונים, בסופו של דבר זכו לאישור הן מבן-גוריון הן מן הבאים אחריו.¹³¹ קשה להעלות על הדעת שהיו עוברים היום בשתיקה על פעילות כזאת, שתכליתה הדתית גלויה ומפורשת כל כך. במובן זה, כפי שמעיר קמפינסקי, התהליך שאנחנו עדים לו היום הוא ההפך מהדתה. את מסעות ההתעוררות הללו החליפו בצה"ל במה שמכונה "סיורי סליחות", אבל סיורים אלו הם באחריות מפקדת קצין חינוך ראשי ולא באחריות הרבנות הצבאית ואין בהם כל כוונה של החזרה בתשובה או משהו מעין זה.

מסעות ההתעוררות לא היו הביטוי היחיד לפעילות החינוכית-דתית של הרבנות הצבאית. כדאי לציין בהקשר זה גם את פעילותה של "המדרשה התורנית" ואת התלונות החוזרות ונשנות בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה שהרבנות הצבאית שולחת לבסיסי צה"ל רבנים חרדים שמכוונים לחזרה בתשובה.¹³² הטענה שרק לאחרונה החלה הרבנות הצבאית לעסוק גם בחינוך יהודי, או בחינוך יהודי-דתי, אין לה אפוא על מה לסמוך.

129 קמפינסקי, הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה"הדתה" של צה"ל, עמ' 309-310. וראו ביתר הרחבה בספרו של הנ"ל, בפקודת הרבנות, פרקים 3 ו-5.

130 מצוטט אצל קמפינסקי, הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה"הדתה" של צה"ל, עמ' 313.

131 שם, עמ' 314.

132 שם, עמ' 317-319.

מה שכנראה בכל זאת חדש הוא סוג ההתערבות החינוכית, בעיקר המסרים היוצאים מבית המדרש הציוני-דתי של הרב רונצקי ומבתי מדרש הדומים לו. כוונתי למסרים לאומניים-דתיים שמציגים את העימות בין ישראל לאויביה כהמשך של העימותים המקראיים עם ישמעאל, עמלק או עמי כנען, מסרים שמבטאים גישה מתירנית לשימוש באש, בעיקר בכל הנוגע לפגיעה באזרחי האויב. גישה זו פסולה מוסרית ומנוגדת לערך טוהר הנשק במסמך "רוח צה"ל" – גם אם קשה כאמור להעריך את השפעתה הממשית על מוסר הלחימה. לענייננו כאן חשובה השאלה באיזו מידה נובעת התנגדותם של מבקרי ההדתה לפעילות הרבנים מעצם היותם רבנים, כלומר מי שאמורים לעסוק לדעתם רק בכשרות, מזוזות ושבת, ולא בחינוך או בתכנים. קשה להשתחרר מהחשד שאילו קידמו הרב הצבאי והרבנים שתחתיו מסרים הפוכים בקרב היחידות, ואפילו אצל חיילים ערב יציאה לקרב, הייתה ההתנגדות של מבקרי ההדתה אליהם נחלשת, אם לא נעלמת לגמרי. זה איננו תרחיש דמיוני. כידוע, לא תמיד הייתה הציונות הדתית הסמן הימני בפוליטיקה הישראלית, ועד שנות השישים בלטו מנהיגיה בעמדותיהם המתונות דווקא. נניח לרגע שלתפקיד הרב הצבאי היה מתמנה מייסד מכון הרטמן ונשיאו במשך שנים רבות, הרב פרופ' דוד הרטמן ז"ל, או אדם שדומה לו בעמדותיו הפוליטיות והמוסריות. ונניח שאדם זה היה מרחיב את פעילות הרבנות הצבאית בתחום החינוכי ומנחיל לחיילים ערכים הומניסטיים מספרי הנביאים ומספרות חז"ל. אני בספק אם מבקרי ההדתה היו מוחים על כך.

כך או אחרת, הרמטכ"ל הכריע חד-משמעית לטובת צמצום תפקידה של הרבנות הצבאית בענייני חינוך, וליתר דיוק צמצום תפקידה בפיתוח "תודעה יהודית". למרות מחאה חריפה מצד מנהיגים דתיים-ציוניים ולמרות לחץ כבד מצד התקשורת הימנית הוצא הענף לתודעה יהודית מן הרבנות הצבאית.¹³³ במבט לאחור דומה שנכון לתאר את הדברים כך: לתקופה קצרה, בעיקר בעת כהונתו של הרב רונצקי כרב צבאי ראשי (רבצ"ר), נכנסה הרבנות הצבאית לוואקום שהניח אחריו חיל החינוך¹³⁴ ונהייתה פעילה יותר מבעבר בתחום של חינוך

133 נכון לכתיבת שורות אלו הוצא הענף מהרבנות הצבאית אבל לא שולב בחיל החינוך אלא נשאר באגף כוח אדם. נקל לראות שמצב זה מחוסר היגיון. אני מקווה שהרמטכ"ל ישלים את המהלך ויעביר את הענף לתודעה יהודית לחיל החינוך.

134 במילים של הראל, חדע כל אם עבריה, עמ' 251.

יהודי וחינוך לערכים. פעילות היתר של הרבנות הצבאית ושל גורמים דתיים מחוץ לצבא התאפשרה גם בזכות העובדה שעמותות דתיות ומרצים דתיים רבים הציעו (ועדיין מציעים) את שירותיהם בחינם – מפקד יחידה שרצה לארגן לחייליו הרצאה או יום עיון נטה אפוא לפנות אליהם ולא למרצים חילונים. לאחר שתשומת ליבו של הרמטכ"ל הופנתה למצב העניינים האמור הוא הוציא את הענף לתודעה יהודית מהרבנות הצבאית והורה לצמצם את השימוש במרצים חיצוניים (דתיים וחילונים כאחד).

באשר לטענה על נוכחות גוברת של רבנים צבאיים בטקסים כגון השבעות טירונים – נראה שהיא נכונה. עם זה, חסרים כאמור נתונים מדויקים שיאמתו אותה ויקבעו את היקפה. סיפור שהביא עמוס הראל¹³⁵ מדגיש את הצורך בנתונים כאלה. הראל סיפר על תגובות זועמות של הורים עקב טקס השבעה שנערך לאחרונה בכותל, שהיה בעיניהם דתי מדי. אלא שלפי מיטב זיכרוננו של הראל נערך טקס ההשבעה של אחיו ב'1981 בדיוק באותו פורמט, אף שבאותה עת היה מספר חובשי הכיפה בקרב החיילים או המפקדים קטן ביותר. גם ב'1981 אמר אביו של הראל שהטקס הוא "עדות מוחצת להשתלטות הדתיים על צה"ל" – דוגמה טובה ל"צל הרים" שנראה כהרים.

לבסוף, מה באשר לטענה שבגלל השיעור הגבוה של דתיים ביחידות השדה, והתגברות ההשפעה של הרבנות הצבאית, יש עלייה לא סבירה בהיקף המסרים הדתיים שמשמיעים רבנים ומפקדים (למשל באיגרת הקרב הנזכרת של מח"ט גבעתי), ונוכחות לא סבירה של סמלים וטקסים דתיים בחיי הצבא (למשל הציציות המוצעות לחיילים לפני היציאה לקרב)? הרושם שלי הוא שאכן הדברים יוצאים לעיתים מגדר הסביר. עם זאת, הגידול במספר הדתיים ביחידות החי"ר לא יכול שלא להשפיע על סוג השיח ועל סוג הסמלים שמפקדים ישתמשו בהם – בייחוד אם הם עצמם דתיים – כדי לעודד את החיילים לצאת לקרב וכדי להרגיע את הפחדים שלהם. פסוק כמו "חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלוהינו" (שמואל ב, י, יב) ידבר כנראה פחות אל ליבם של חיילים חילונים, אבל הוא פורט על מיתרים עמוקים בנפשו של החייל הדתי. בהנחה שהשימוש בפסוקים כאלה יעודד את החיילים הדתיים לצאת למלחמה ולא יפגע במוטיבציה של החיילים החילונים,

לא נראה לי סביר לאסור אותו. חשוב להדגיש שבמקרים רבים השימוש במקורות יהודיים קלטיים כמו המקרא מדבר גם אל ליבם של רבים מהחיילים החילונים והמסורתיים. זה המאגר שממנו ישאבו גם מפקדים חילונים חומרים לבנות מהם נאומים ואיגרות.

דת ומסורת במרחב הציבורי הצבאי

השימוש הזה במקורות היהודיים הקלטיים מפנה את תשומת הלב לקושי הכללי בטענות על הדתה בהקשר היהודי-ישראלי. המסורת היהודית – הטקסטים הקלטיים שלה, החגים שלה וכדומה – היא במקורה מסורת דתית. עם זאת, הציונות החילונית סברה שאדם יכול להיות חלק מן המסורת הזאת בלי להתחייב לתכנים הדתיים שלה; להשתמש בעברית למרות המקור הדתי של רבים ממושגיה; לחוג את חנוכה בלי להכיר בנס חנוכה ("נס לא קרה לנו, פח שמן לא מצאנו"); לציין את פסח בלי להידרש לאלוהים; לעסוק באינטנסיביות בתנ"ך בלי להניח שמקורו בהתגלות נבואית. כשחילונים עושים דברים כגון אלה אין בכך כדי לבטא הדתה משום שאין הם מייחסים לטקסטים או לחגים משמעות דתית אלא משמעות תרבותית-לאומית. כשאלוף פיקוד הדרום במלחמת ששת הימים, שייקה גביש, חתם את איגרת הקרב שלו במילים "ויהי ה' עמכם" הוא לא ביטא בדבריו את האמונה שאלוהים יסייע לגייסות אלא השתמש בביטוי מהמקורות¹³⁶ לעודד את הלוחמים ולעורר בהם השראה. כך ראוי להבין גם סימאות מן המקרא שיחידות צבאיות בוחרות לעצמן, כמו "בתחבולות תעשה לך מלחמה" (הסיסמה של דובדבן, שלקוחה ממשלי כד, ו), או את הציטוטים המקובלים מיהושע פרק א בטקסי ההשבעה של טירונים.¹³⁷ לשון אחר, אם כל שימוש בטקסטים, בסמלים

136 למען האמת ביטוי מדויק כזה איננו מופיע במקרא. בדברים כ, ד נאמר "כִּי הֲנֵה אֱלֹהֵיכֶם הֵלֶךְ עִמָּכֶם לְהִלָּחֵם לָכֵן עִם־אֲבִיכֶם לְהוֹשִׁיעַ אֶתְכֶם", ובשמות י, י מושמים בפי פרה הדברים האלה: "יְהִי כֵן הֲנֵה עִמָּכֶם בְּאֶשׁ אֲשֶׁלַח אֶתְכֶם וְאֶת־טַפְכֶם".

137 לדיון בשאלה אם יהושע פרק א הוא הטקסט המתאים לטקסי השבעה ראו פרוטוקול ועדת החינוך של הכנסת, 3.6.2003, בייחוד עמדותיהם של יוסי שריד ויולי תמיר.

או בפרקטיקות שמקורם במסורת הדתית הוא הדתה במובן השלילי של המילה, ספק גדול אם יש תקומה לפרויקט הציוני החילוני. כפי שניסח זאת יהודה שנהב, בין הציונות לדת יש "קשר גורדי"¹³⁸; "הלאומיות, האתניות והדת אחוזות זו בזו ומשמשות זו את זו תוך פיצולן"¹³⁹.

למרות הביקורת שלי על תזת ההדתה אינני מכחיש שהשיעור הגבוה של חיילים ומפקדים דתיים ביחידות מסוימות גורם לשינויים מסוימים באווירה ובתרבות ביחידות אלו בהשוואה למצב ששרר בהן לפני עשרים שנה ויותר. בפלוגה שמחצית מחייליה דתיים צפויות התפילות "להיכנס לנוהל", לפחות בתהליך ההכשרה, יותר מאשר בפלוגה שיש בה שיעור קטן יותר של דתיים. וביחידה שיש בה דתיים רבים שקשה להם עם השפה המחוספסת והגסה השגורה בצבא ייתכן שהשפה שישתמשו בה תהיה גסה פחות מהמקובל. שינויים מסוג זה נראים לי טבעיים וקשה להאמין שהחשש מן הדתה בצבא מכוון אליהם.

עד כמה יש לדתיים זכות לעצב את המרחב הציבורי ביחידותיהם ולהתאים אותו לאורח חייהם ולתפיסת עולמם? זו שאלה שאין עליה תשובה פשוטה, ממש כשם שאין "מרשם" לאיזון הראוי בין האינטרסים המתנגשים של חברי קבוצות אחרות בחברה. ברור שאפילו אם שיעור הדתיים ביחידה כלשהי עומד על 70% אין הם יכולים לצפות שהמרחב הציבורי ביחידה ישקף לגמרי את הוראות ההלכה ואת המנהגים הדתיים, כשם שברור שאם שיעור החילונים ביחידה עומד על 70% אין הם יכולים לצפות לדומיננטיות מוחלטת. אבל בין מרחב ציבורי דתי לגמרי למרחב ציבורי חילוני לגמרי יש הרבה גוונים וגוויי-גוונים.

אם כשמדברים על הדתה רוצים לומר שהמרחב הציבורי ביחידות מסוימות הולך ומשתנה (האווירה בשבת בחדר האוכל, השפה שמשתמשים בה, שגרת התפילות וכך הלאה), כי אז אכן יש הדתה. ואולם אל לנו להיות מוטרידים מן השינוי - לא יותר משנהיה מוטרידים אם בעתיד יהיו הדתיים בתת-ייצוג ותרבות היחידה תשתנה בכיוון ההפוך. והרי זו הייתה המציאות במשך חמישים שנה בערך, ושום חוקר או עיתונאי לא כתב מחקרים מודאגים על "חילונן" של המרחב הציבורי בצה"ל.

138 שנהב, שמיים ריקים ממלאכים, עמ' 13.

139 שם, עמ' 12.

כדאי להתעכב לרגע על על עובדה זו. מבקרי ההדתה טוענים שמיום ליום נעשה לחילונים קשה יותר לשרת בצבא משום שהצבא נעשה כביכול יותר ויותר דתי. מטענה זו מתקבל הרושם שבעבר השכיל הצבא לתת לכל החיילים, דתיים וחילונים, יחס שוויוני ומכבד, ורק בשנים האחרונות התחלף היחס הזה בניסיון שיטתי (של הדתיים, שמוכתב מלמעלה) "להשתלט" על המרחב הציבורי, ובעקבות ההשתלטות הזאת מרגישים החיילים החילונים שלא בנוח. אבל רושם זה רחוק מן האמת. יגיל לוי עצמו מזכיר שבשנים הראשונות של צה"ל "חיילים דתיים התלוננו על אוכל לא כשר, על אוירה חילונית, על אי־כיבוד השבת, על ההפליה לרעה בקבלה ליחידות, על העמדה לדין בשל אי־ביצוע פקודות שנוגדות את ההלכה ועוד"¹⁴⁰. מה שעולה מתיאורים אלו אינו אי־נוחות גרידא, אלא פגיעה ממשית וקשה בחופש הדת של החיילים הדתיים. במקרה הטוב לא הייתה לצבא בימים ההם מודעות מספקת לצרכיו של החייל הדתי (ולפקודות מטכ"ל הרלוונטיות לעניין זה); במקרה הגרוע שררו בו עוינות וזלזול כלפי אמונותיהם ואורח חייהם של החיילים הדתיים. זיכרונותיו של אלוף במילואים יאיר נווה מימיו כחייל צעיר בגולני של שנות השבעים הם זיכרונות טיפוסיים:

לא קיבלתי זמן מיוחד לתפילה, לא היה מושג כזה. קמתי לפני כולם והלכתי לישון אחרי כולם. הרגשתי קושי פיזי לקום לפני כולם, ולא היו הקלות כמו היום. אתה דתי? זו בעיה שלך [...]. אם יצאו מאוחר ביום שישי, מצאתי את עצמי כמה פעמים הולך ברגל מנתניה הביתה. היו גם מקרים שנשארתי שבת בבסיס כי הבנתי שלא אצליח להגיע הביתה עד שבת, ואם אתה כבר נשאר, אז אתה מחליף מישהו, כדי שלפחות הוא יצא. במצב הזה אתה בעצם "נדפק" פעמיים - גם נשאר שבת וגם שומר, למרות שהיית אמור לצאת הביתה.¹⁴¹

באווירה של "אתה דתי? זו בעיה שלך" נקל לשער את המצוקה שחשו דתיים רבים בשנות השירות שלהם: ההתמודדות המתמידה עם אתגרים כמו שבת וכשרות, ההתלבטות עד כמה להקפיד עליהן ומתי להיכנס לעימות על ענייני

140 לוי, המפקד האליון, עמ' 25.

141 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 232.

הלכה, הפיתוי החזק להוריד את הכיפה ולהיות כמו כולם. יתר על כן, היו יחידות מסוימות, כמו סייירת מטכ"ל, שייטת 13 ויחידות מובחרות אחרות, שבמשך שנים לא היו בהן דתיים כלל. בחיל האוויר אומנם היו דתיים, אבל רק מעטים מהם שירתו בצוותי אוויר.¹⁴² ביחידות הללו לא הקפידו על פקודות הצבא בענייני כשרות, שבת וכדומה,¹⁴³ והדתיים הראשונים שהגיעו אליהן היו צריכים להתפשר על עקרונותיהם או להתעמת עם מפקדיהם כדי לקבל את מה שמגיע להם לפי פקודות הצבא.

לנוכח הרקע ההיסטורי הזה יש עניין רב בהצעה שהעלה לוי בסיכום דבריו לראות בהסדרים שגיבש הצבא מאז שנות השמונים תיקון של "עוולה היסטורית שנגרמה לחובשי הכיפה כשחילוניותו של הצבא הדירה אותם לשוליו, ולא אחת עוררה בהם תחושת השפלה".¹⁴⁴ לוי, על כל פנים, דוחה את ההצעה משום שלדעתו ההדתה הנוכחית עולה על הצעדים שהיו נחוצים לתיקון אותה עוולה היסטורית.¹⁴⁵ אבל כשמבינים את היקף ההדרה של החיילים הדתיים בעשורים הראשונים של צה"ל, את הפגיעה בחופש הדת שלהם ואת הקשיים הרבים שהיו להם ביחידות בעלות רוב חילוני ותרבות חילונית, ומשווים את כל אלו לפגיעה השולית בחיילים החילונים היום, ייתכן שהתיקון המוצע סביר דווקא. חשוב מזה: המטרה אינה צריכה להיות תיקונו של העוול (אי-נוחות לדתיים והדרתם בפועל מיחידות מסוימות) באמצעות עוול אחר (אי-נוחות לחילונים), אלא יצירת

142 מאוטנר סבור שאחזק מנקודות הציון של "משבר הרפובליקניות" הוא העובדה ש"יותר ויותר חיילים משרתים ביחידות שהן הומוגניות מבחינה תרבותית (בעיקר יחידות שהן דתיות לגמרי, ולעיתים גם יחידות שהן חילוניות לגמרי)" (מאוטנר, משבר הרפובליקניות בישראל, עמ' 573). לעניות דעתי, היום היחידות פחות הומוגניות דווקא. ראשית, בעבר היו כאמור יחידות שלא היו בהן דתיים כלל, מצב שנדיר למצוא היום. שנית, אומנם היום יש יחידות נפרדות לגמרי לדתיים – היחידות המיועדות לחרדים – אבל מדובר ביחידות מעטות. ואילו חיילי ההסדר ("ביינשיים") מיטיבים להשתלב במסגרות הרגילות יותר מבעבר. שלישית, יש נוכחות גוברת של חיילות וקצינות דתיות ביחידות רבות בצבא, מצב שהיה נדיר בעבר (ראו בודאי-היימן, דת – מגדר – צבא; זהויות נשיות).

143 להערכת תא"ל צביקה פייראזון, בעבר נווט קרב והיום קצין חינוך ראשי, בעבר כמעט כל המטבחונים בטייסות לא שמרו על כשרות, וגם היום לא כולם מקפידים על כך.

144 לוי, המפקד האליון, עמ' 375.

מצב שאין בו עוול כלל, כלומר מצב שבו כל החיילים זוכים ליחס שוויוני ומכבד ומתקיים בו איזון ראוי בין האינטרסים של החילונים לאינטרסים של הדתיים. ייתכן שאחרי שנים של דומיננטיות חילונית בצבא ופגיעה מתמשכת בחיילים הדתיים נחוצה מעט אפליה מתקנת.¹⁴⁶

סיכום

בעיני מבקרי ההדתה העלייה בשיעור הדתיים בצבא בשנים האחרונות בעייתית מבחינות רבות: היא מסכנת את יכולתו של הצבא לבצע משימות שיוטלו עליו; היא מפריעה לשילוב חיילות בתפקידי לחימה והדרכה; היא גורמת להדרת חיילות - למשל מהשתתפות פעילה בטקסים; היא גורמת להכנסת תכנים דתיים מוגזמים לצבא בימי עיון, בטקסים, בהרצאות וכדומה, עד שחיילים חילונים מרגישים שלא בנוח; בגללה לרבנים (צבאיים ואחרים) יש מעמד חשוב יותר מכפי שמגיע להם והשפעה לא סבירה על התנהלות הצבא; היא פוגעת הן במוסר הלחימה של צה"ל הן במקצועיות שלו.

מטרתו של פרק זה הייתה לבחון בחינה ביקורתית את הטענות האלה. טענות שמחנה ההדתה מציג תמונה חסרת בסיס של הסכנות והנזקים, שכן הוא מסתמך על ראיות שרובן אנקדוטליות. אין חולק על העובדה שביחידות מסוימות שיעור הדתיים (והמפקדים) גבוה משיעורם באוכלוסייה. הנתונים בעניין זה מבוססים למדי.¹⁴⁷ אבל על ההשלכות של עובדה זו אין נתונים של ממש ובדרך כלל מדובר בהשערות שאין להן על מה לסמוך. על מידת הסכנה שבהסתמכות על רשמים אישיים ועל אנקדוטות אפשר ללמוד מהעובדה שארגונים דתיים

146 הקושי להגיע לאיזון נכון אחרי שנים של הטיה לא ראויה מוכר גם מתחומים אחרים, למשל בכל מה שנוגע לייצוג מזרחים בתקשורת, בחרבות וכך הלאה. התרופה לחמישים שנות דומיננטיות (או בלעדיות) אשכנזית אינה חמישים שנות דומיננטיות (או בלעדיות) מזרחית, אלא יצירת מרחב שיש בו שוויון וכבוד הדדי אמיתיים. ואולם ייתכן שאי־אפשר להשיג זאת בלי הטיה מסוימת, לתקופת זמן מוגבלת, לטובת המזרחים.

147 לעיל הערה 68. עם זאת, יש לזכור כי אין נתונים רשמיים מצה"ל בעניין זה. כפי שציין הנדל, בצה"ל אין מספקים נחוני גיוס של דתיים על פי חתך יחידתי (הנדל), מגמות ביחס לשירות בצה"ל, עמ' 296).

ימניים שמתמכים על הרשמים האישיים שלהם, האנקדוטות שהגיעו לאוזניהם והפרשנות שלהם להיגיון הפנימי של העמדה הישראלית חילונית בת זמננו (ה"פוסט-מודרנית" וה"פוסט-ציונית") – ארגונים אלו מסיקים מסקנות הפוכות באשר למגמה האידאולוגית והחינוכית הכללית של הצבא. כלומר החילונים מלינים על הדתה והדתיים מלינים על חילון; החילונים מלינים על הקושי ההולך וגובר של חילונים לשרת בצבא, והדתיים מלינים על מצוקה הולכת וגוברת של החיילים הדתיים.¹⁴⁸

טענה מרכזית בפרק הייתה שמבקרי ההדתה בדרך כלל אינם ערים למורכבות ולגיוון העצומים בחברה הדתית ולכן הם מייחסים משקל גדול מדי לעובדה שחיילים רבים למדו בישיבות או במכינות¹⁴⁹ ומניחים שהשאיפות של חיילים אלו וההתנהגות שלהם תואמות פחות או יותר את הציפיות של מחנכיהם ורבניהם. לעיתים נוצר הרושם שמדובר בטעות מתודולוגית עמוקה אף יותר, שלפיה אפשר לחזות איך בני אדם יתנהגו על בסיס נתונים על מוסדות החינוך שהם שהו בהם או הקורסים שהם למדו.¹⁵⁰ ברם לעיתים קרובות השפעת הנוסיות שבני אדם נקלעים אליהן על התנהגותם חזקה יותר מהשפעת החינוך שקיבלו, האמונות שלהם או האופי שלהם.¹⁵¹ מכאן שאם רוצים לאשש או להפריך טענות על מוסר הלחימה של חיילים דתיים, אין טעם של ממש לאסוף מידע על אמונותיהם של הרבנים שלהם. מה שנחוץ הוא מידע אמין על ההתנהגות של חיילים ומפקדים

148 ראייה מסוימת למצוקה זו מצויה בסקר שערכה חברה מסקר ב־2016 בקרב הציבור הדתי-לאומי. לפי הסקר, 65% (!) מאנשי הציבור הזה מאמינים כי "קיימת מגמה מכוונת כנגד השפעת דתיים והימצאותם בצבא" ("האמון בצה"ל נסדק", **מסקר**, 19.9.2016).

149 למען האמת, רק כמחצית מבוגרי החינוך הממלכתי-דתי לומדים בישיבות או במכינות. השאר מתגייסים לאחר סיום הלימודים.

150 דן אריאלי הראה שאף על פי שסטודנטים בפרינסטון לומדים קורס מזורז על חשיבות הקוד האתי בשבוע הראשון ללימודיהם, הם מרמים לא פחות מסטודנטים במוסדות אקדמיים אחרים שאין בהם קורס כזה. ראו אריאלי, האמת על באמת, עמ' 51-52.

151 לפי העמדה הפילוסופית-פסיכולוגית המכונה סיטואציוניזם (situationism), הנסיבות שבני אדם נקלעים להן הן הגורם הכמעט יחיד הקובע את התנהגותם. ראו למשל Doris, Lack of Character. אינני מתחייב כאן לעמדה מרחיקת לכת זו. די לי בתזה מחונה יותר, שגורסת שלגורמים נסיבתיים השפעה רבה על ההתנהגות.

דתיים תחת אש בהשוואה למקביליהם החילונים ועל הוראות הפתיחה באש שחיברו מפקדים דתיים בהשוואה לאלה שחיברו מפקדים חילונים.

בראש הפרק אמרתי שרוב הטענות על הדתה בצה"ל מוגזמות כל כך עד שאפילו החלקים הנכונים בהן מעוררים חשד. עם סיום הפרק חשוב להבליט חלקים אלו, שאולי לא נתתי להם את המשקל הראוי. ראשית, לא פעם הייתה - ועדיין יש - התחשבות יתרה באינטרס של חיילים דתיים (או של מי שדוברים לכאורה בשמם) להימנע ממצבים שנוגדים את הצניעות המינית שהם רגילים לה על חשבון האינטרס של חיילות לשירות שוויוני ומכבד. אני מתכוון למשל ליצירת שטחים "סטריילים" מנשים, לקבלת הדרישה של חיילים דתיים לקבל מדריכים ולא מדריכות או לנטייה של מפקדים דתיים להעדיף בסגל הפיקוד וההדרכה שלהם קצינים מקצינות. אומנם אינני סבור כאמור שהיה בכל אלו כדי לפגוע בגיעה ממשית בשילוב ההולך וגובר של חיילות בצבא, אבל הם מבטאים גישה מקוממת ופסולה.

שנית, במשך שנים מספר, בעיקר בזמן כהונתו של הרב רונצקי בתפקיד רבצ"ר, הרחיבה הרבנות הצבאית במידה ניכרת את פעילותה החינוכית. אפשר לייחס את התרחבות הפעילות לכמה גורמים: האופן שבו תפס הרב רונצקי את תפקיד הרבנות הצבאית; התקציבים שהוא הצליח לגייס; יכולתו לגייס רבנים (אזרחים או אנשי מילואים) וגופים דתיים ימניים לתת הרצאות ושיעורים בהתנדבות. אף שאני נוטה להטיל ספק שהייתה לתהליך ההתרחבות הזה השפעה ממשית על התפיסה הדתית, המוסרית או האידיאולוגית של החיילים, מדובר אל נכון בתהליך פסול. בצבא של מדינה יהודית לא-דתית מי שאמור להיות ממונה על החינוך בכלל, ועל החינוך היהודי בפרט (ובכלל זה החינוך לתודעה יהודית), הוא מפקדי הצבא, בעזרת חיל החינוך, ולא הרבנות. ארחיב בעניין זה בפרק הבא.

עם סיום פרק זה ברצוני להסב את תשומת הלב לבעיה מטרידה שהדין בהדתה מאפשר לראות, אבל היא מודחקת לגמרי בדיון הציבורי. אם בבה"ד 1 יש לדתיים ייצוג יתר פירוש הדבר שלחילונים יש ייצוג חסר; אם כ-40% מבוגרי קורס קצינים הם דתיים, הרי שיעור החילונים בקורס קטן במידה ניכרת משיעורם באוכלוסייה (או ליתר דיוק באוכלוסייה המתגייסת לצה"ל). הוא הדין באשר לשיעור היחסי של חילונים ודתיים ביחידות כמו גולני, גבעתי וכך הלאה. אלה ההשלכות המדאיות באמת של ריבוי הדתיים בצבא. אם נשתמש במטפורה צבאית: עוד

ועוד חילונים "יוצאים מתחת לאלונקה" והדתיים נכנסים במקומם. מצב זה נוגע גם לעניין הממלכתיות: לדברי קידר הממלכתיות מחייבת את האזרחים להכיר בחשיבות האינטרס הציבורי ולקדם אותו והיא כוללת גם נכונות לשרת בצבא.¹⁵² מכאן שאם יש בעיה בממלכתיות בצבא היא קשורה לעובדה ששיעור הולך וגדל של חילונים איננו מוכן להטות שכם בשירות הצבאי התובעני והמסוכן ביחידות החי"ר, ומוכן אף פחות לקבל עליו אחריות ולהתנדב לקצונה ולשירות קבע.

הדיון בפרק זה היה בעיקרו ביקורתי ומטרתו הייתה לדחות רבות מטענותיהם של מבקרי ההדתה. הפרק הבא יהיה בעל אופי קונסטרוקטיבי יותר ובו אבקש לחשוב מחדש על העקרונות הראויים להסדרת מעמד הדת והדתיים בצה"ל.

דתיים ודתיות בצה"ל: עקרונות מנחים

אפתח בהבהרת שתי הנחות מוצא. ראשית, אף שלצבא יש נטייה מובנת להגדיר לכל משימה ולכל פעילות נהלים ופקודות, ברור שאי־אפשר ולא ראוי להסדיר הכול באמצעות פקודות, בייחוד כשהדברים אמורים ביחסים בין בני אדם. את כשרות המטבחים בצה"ל, למשל, יש לקבוע בפקודה ברורה וחד־משמעית, אבל לא את האופן שבו ינהגו חיילים דתיים וחילונים בחדריהם או במאהל כשהם נשארים יחד בשבת. מצד אחד, חוק שיאסור כל חילול שבת בחדרים, למשל שימוש בטלפון סלולרי, יפגע פגיעה בלתי נסבלת בחירותם של החיילים שאינם שומרים שבת. מצד שני, אווירת חולין מוחלטת בחדרים או במאהל תקשה על שומרי השבת ותפגע באווירה המיוחדת שהם רגילים לה בשבת. אין מתכון ברור להפגת המתח בין שתי הקבוצות, אבל כשיש רצון טוב אפשר למצוא פשרה סבירה שכולם יכולים לחיות איתה. הדתיים צריכים להפנים שהאווירה בצבא בשבת אינה יכולה להיות כמו האווירה בבית או ביישוב שלהם; ואילו החילונים צריכים לנסות להתחשב בדתיים כל עוד אין פגיעה משמעותית בחירותם ובאופן שבו הם רוצים לבלות את השבת.

שנית, ברירת המחדל היא שבכל מה שנוגע לאופיו היהודי של הצבא ולמעמד הדתיות או הדתיים, הערכים והנורמות המנחים את הצבא יהיו הערכים והנורמות המקובלים במדינה ככלל, גם אם מקצתם – למשל חוקי הנישואין והגירושין – נתונים במחלוקת ציבורית עזה. יש הסכמה רחבה באשר ללגיטימיות של הגדרת המדינה כמדינה יהודית ובאשר להשלכות שיש להגדרה זו על סמלי המדינה, מערכת החינוך וכך הלאה. יש הסכמה רחבה גם באשר לחשיבות חופש הדת והחופש מדת. ובעניינים שנויים במחלוקת נוהג הצבא כמו שמקובל במרחב שמחוץ לצבא. למשל, לגיטימי שרבנים צבאיים יסכימו לערוך רק טקסי נישואין אורתודוקסיים לחיילים שמבקשים את שירותיהם בתחום זה, שכן חוק בתי הדין הרבניים, תשי"ג-1953, קובע במפורש שנישואין וגירושין של יהודים ייערכו בישראל על פי דין תורה. ייתכן שחוק זה איננו ראוי, למשל כי הוא פוגע בחופש מדת¹⁵³

או כי הוא מפלה לרעה את הזרמים הלא־אורתודוקסיים, אבל כל עוד הוא בתוקף יש לצבא לגיטימציה לפעול לאורו ואולי הוא אף נדרש לנהוג כך.

להלן אסביר את העקרונות שצריכים להנחות את היחס לדתיות ולדתיים בצה"ל לאור שתי הנחות המוצא האלה.

צבא של מדינה יהודית

נוהגים וחוקים שונים בישראל שמשקפים היבטים של המסורת היהודית אינם מונעים רק מן הרצון להתחשב בדתיים או לכבד אותם. ההוגים הציונים והאבות המייסדים של המדינה חשבו שיהדות אינה רק דת אלא לאום ותרבות, וחיבור אותנטי ויציב עם המסורת היהודית אפשרי אפוא גם אם דוחים את ההיבטים הדתיים שלה (כלומר את ההנחות התיאולוגיות ואת המחויבות להלכה). ברוח מחשבה זו כמעט כל היהודים בישראל עורכים סדר פסח (ב־2009 העידו 90% מהם ש"חשוב" או "חשוב מאוד" להם לעשות זאת¹⁵⁴) ומדליקים נרות חנוכה; ובבתי הספר החילוניים (הממלכתיים) לומדים תנ"ך כמקצוע נפרד, ולא במסגרת לימודי היסטוריה או ספרות, מתוך מחשבה שהתנ"ך הוא חלק מהותי מהתרבות היהודית. בשלוש הדוגמאות האלה מדובר בעניינים שהייתה להם במקור משמעות דתית ברורה, אך בזכות חילונם רוב החילונים מרגישים איתם בנוח. כשחילונים מברכים על נרות חנוכה, למשל, הם אינם מרגישים שהם עושים פעולה דתית אלא שהם מתחברים למסורת היהודית ולמסרים של חירות לאומית, גבורה וציונות. בשלוש הדוגמאות משולבים ההיבטים הדתיים ברשות הרבים הישראלית־יהודית ואינם מבטאים ויתור לדתיים ואפילו לא כבוד לחופש הדת או לרגשות הדתיים. הם משקפים כאמור את התפיסה הציונית היסודית שאפשר לקיים תרבות יהודית עשירה וחיונית בלי לקבל את הנחות המוצא הדתיות.

במקרים אחרים חילונים בוחרים לקבל עליהם נוהגים וחוקים דתיים מובהקים. ב־2009 הצהירו 86% מהיהודים ש"חשוב" עד "חשוב מאוד" להם שהם ויקיריהם

יובאו למנוחות בטקס קבורה "לפי המסורת היהודית"¹⁵⁵, שהלכה למעשה פירושו טקס קבורה דתי. ואכן, טקסי הקבורה של נשיאים וראשי ממשלות, למשל, הם על פי ההלכה, וטקסי הזיכרון הלאומיים כוללים יסודות דתיים כמו אמירת קדיש ותפילת אל מלא רחמים.¹⁵⁶

כפי שהסברתי למעלה, לגיטימי שהצבא יאמץ גישה דומה באשר ליהודיות של המרחב הציבורי: אם לגיטימי שראש הממשלה ידליק נרות חנוכה בפתח ישיבת הממשלה, לגיטימי שמפקד יחידה צבאית יעשה זאת בחדר האוכל; אם כמעט כל היהודים בארץ עורכים סדר פסח, לגיטימי שגם הצבא יעשה זאת בליל ט"ו בניסן ולא יציע לחיילים ארוחת ערב רגילה; אם כמעט כל היהודים נקברים בארץ בטקס קבורה דתי, לגיטימי שכך יהיה גם בצבא; ואם טקסים ציבוריים ביום השואה וביום הזיכרון לחללי צה"ל כוללים קדיש ותפילת אל מלא רחמים לגיטימי שכך ינהגו גם בצבא. אינני נוקט כאן עמדה בשאלה אם כל המנהגים הללו ראויים או לא. אני טוען רק שמי שרוצה לתקן אותם צריך להתחיל במרחב הציבורי הכללי ולא בצבא. לצבא מותר לפעול - וראוי שיפעל - בהתאם לנורמות ולפרקטיקות הנוהגות במדינה שהוא כפוף לה.

לשון אחר, לצבאה של מדינה יהודית מותר להיות "יהודי" במובן שבו המדינה מבינה את אופייה היהודי ומבטאת אותו במרחב הציבורי. המדינה אינה יהודית במובן זה שהיא שמחויבת להלכה ("מדינת הלכה"); אבל בהתחשב בהיסטוריה היהודית ברור שיהיו במדינה - ובעקבות זאת גם בצבא - יסודות ששאובים מהמסורת הדתית, כמו סדר פסח, הדלקה פומבית של נרות חנוכה או אמירת קדיש. הדרישה לנקות את היהודיות של המדינה, או של הצבא, מכל זיקה להיבטים שיש להם באופן היסטורי משמעות דתית עתידה להשאיר אותנו עם מושג רזה מדי של יהודיות. חשוב רק שהנהגים והחוקים שיונהגו בצבא יבטאו יהודיות בעיקר במובן המסורתי-תרבותי-לאומי ולא תיכפה שמירת מצוות על מי שאיננו מעוניין בכך. כשם שהמדינה אינה מדינת הלכה, כך גם הצבא איננו כפוף להלכה.

לטענה זו השלכות חשובות על השאלה איזה גוף בצבא צריך להיות ממונה על ההיבטים היהודיים. מי שממונים על טקסים דתיים מובהקים, כמו הלוויות, הם

155 שם, עמ' 37.

156 שלא על פי הדימוי הרווח, לרוב המכריע של היהודים בארץ - 80% - "חשוב" עד "חשוב מאוד" לערוך טקס נישואין בברכת רב. שם, עמ' 24.

אנשי הרבנות הצבאית.¹⁵⁷ הם ממונים – אם כי כאן הדבר פחות ברור מאליו – גם על עריכת סדר פסח. אבל בהתחשב בעובדה שבעיני רוב החילונים הדלקת נרות חנוכה אינה עניין דתי, אין סיבה שדווקא הרב הצבאי ידליק אותם – ולא מפקד היחידה. יתרה מזו, מנקודת מבט ציונית-חילונית יש סיבה טובה שלא למסור את ההדלקה לידי של הרב כדי שהטקס כולו לא ייתפס כעניין דתי.

יש להפעיל היגיון דומה גם בנוגע לחלוקת ספרי תנ"ך לטירונים בטקס ההשבעה שלהם. כידוע, בשלב מרכזי בטקס החיילים מקבלים נשק אישי וספר תנ"ך (חיילים לא-יהודים מקבלים לפי בקשתם עותק מהברית החדשה או מהקוראן). הנימוק לחלוקת התנ"ך הוא המרכזיות שלו בתרבות היהודית – מכאן החשיבות שלו כמקור השראה בחייה של המדינה היהודית ושל לוחמיה. כלומר הרציונל שביסוד חלוקת ספרי תנ"ך לטירונים איננו דתי אלא תרבותי-לאומי. אם אין רוצים לבטא את המסר שחלוקת התנ"ך היא עניין דתי, לא יהיה נכון לצרף לספרים אלו הקדשה מטעם הרבנות הצבאית או שרב צבאי יחלק אותם.¹⁵⁸

הוא הדין במעמד המיוחד של רבנים צבאיים בטקסי ההשבעה, בייחוד בטקסים הנערכים בכותל. על פי הנוהג הרב הצבאי משתתף בטקס עם פמליית הפיקוד הבכירה של היחידה ולעיתים קרובות אף נושא דברים. הואיל ולא מדובר בטקס דתי אין הצדקה להעניק לרב הצבאי מעמד כזה. מוטב שמפקד היחידה הוא שיישא דברים, או מפקד בכיר ממנו. ואם רוצים להזמין מרצה אורח מוטב להזמין קצין בכיר מחיל החינוך. אשוב ואדון בהמשך הדברים ביחס בין הרבנות הצבאית לחיל החינוך.¹⁵⁹

157 כוונתי להלוויות שבהן המשפחות מעוניינות בטקס היהודי המסורתי. משפחות שאינן מעוניינות בטקס בעל סממנים דתיים זכאיות לבקש פטור ממנו. ראו סטטמן וספיר, דת ומדינה בישראל, פרק 8.

158 אני מקבל את העמדה שהביעו יוסי שריד ויולי תמיר בעניין זה בדיון שנערך בוועדת החינוך של הכנסת ב-3.6.2003. אני מקבל גם את הצעתם לדון מחדש בשאלה אם תנ"ך הוא הטקסט המתאים ביותר לחלוקה לחיילים בנטיבות האלה. ראשית, בצדק או שלא בצדק, התנ"ך נתפס אצל מקצת החיילים כטקסט דתי ולכן הוא לא נראה להם רלוונטי (העובדה שהרבנות הצבאית מעורבת באספקת הספרים מחזקת תפיסה זו). שנית, בעקבות ההחלטה (הנכונה כשהיא לעצמה) שחיילים לא-יהודים יקבלו ספר אחר, בטקס שבו האחידות חשובה יותר מכול לא כולם מקבלים אותו טקסט.

159 ברוח הדברים האלה הציע קצין חינוך ראשי לשעבר תא"ל אבנר פז צוק ב-2015 להוציא את הרבנים מטקסי ההשבעה. לדבריו, "יש טעם לפגם בכך שהדמויות המרכזיות

מן העובדה שפרוטוקול הטקס אינו צריך לכלול דברים מאת רב צבאי אין להסיק שלעולם אין להזמין רבנים צבאיים לדבר בטקסים האלה. אם רב צבאי כלשהו מיטיב לדבר אין מניעה להזמין אותו לנאום. אבל אין להזמין אותו על שום היותו רב, אלא על שום יכולתו לעורר השראה בקרב החיילים ומשפחותיהם. כך גם אין להטיל על הרב הצבאי את קריאת הפסוקים מספר יהושע שנהוג לקרוא בטקסי ההשבעה,¹⁶⁰ שכן פסוקים אלו אינם נקראים משום שהם מבטאים מחויבות דתית אלא משום שהתנ"ך נתפס כמקור השראה לכל היהודים, חילונים ודתיים כאחד.

סיכומו של דבר, לגיטימי שהצבא יבטא באופנים שונים את העובדה שהוא צבאה של מדינה יהודית. בשל הזיקה ההדוקה בין התרבות או העמיות (peoplehood) היהודית ובין הדת היהודית צפוי שהביטויים האלה יכללו לעיתים היבטים דתיים. לעיתים הדברים אמורים בפרקטיקות דתיות מובהקות, כמו הלוויות, אבל לעיתים קרובות יותר מדובר בפרקטיקות שאין להן תוכן דתי של ממש, כמו שימוש בתנ"ך, הדלקת נרות חנוכה וכדומה (ההבחנה בין שתי הקטגוריות הללו איננה חד-משמעית). את הפרקטיקות מהסוג הראשון יש לצמצם משום שהצבא איננו מחויב להלכה ואין לו סמכות להטיל על הבאים בשעריו את עולה. פרקטיקות מהסוג השני עולות בקנה אחד עם הגדרת המדינה כמדינה יהודית ואין מניעה להרבות בהן לפי שיקול דעתו של הצבא ובהתאם לנסיבות. האחריות לעשות זאת צריכה להיות מוטלת על כתפי המפקדים ולא על כתפי הרבנים הצבאיים או כל גוף דתי אחר. המטרה החינוכית של המפקדים צריכה להיות להעביר לחיילים (היהודים) את המסר שהתנ"ך, כמו מכלול המסורת היהודית, שייך לכל היהודים ולא לדתיים דווקא.¹⁶¹ הטלת העיסוק בתכנים יהודיים על רבנים (או על חייל דתי במחלקה) חותרת תחת מטרה זו ומעבירה את המסר שהמקורות והמנהגים היהודיים אינם רלוונטיים למי שאינו דתי.

בטקס לצד מפקד היחידה הינם הרב החילי ורב היחידה. הטקס אינו טקס דתי ואין סיבה שייראה כך" (ראו יוחאי עופר, "סערה בצה"ל: הרבנים יוצאו מטקסי ההשבעה?", nrg, 12.3.2015).

160 לעיל הערה 137.

161 "הטענת החיילים בידע על 'ערכים יהודיים', 'תודעה יהודית', 'היעוד והייחוד של העם היהודי בארצו' וכדומה אינה בגדר פגיעה בחופש מדת, מאותה סיבה שלימודי תנ"ך במוסדות חינוך ממלכתיים או קריאת פרקי תהילים בטקסים לאומיים רשמיים אינם נחשבים הפרה של הזכות לחופש מדת" (כרמית-יפת ואלמוג, הדתה, הדרה וצבא, עמ' 276, הערה 161).

לסיום סעיף זה אני רוצה לחזור לעניין שנדון בקצרה למעלה: אירועים בעלי אופי דתי ערב יציאה לקרב, למשל אספקת אביזרים דתיים כמו ציצית או תפילין למי שמעוניין בהם. הפתגם האנגלי אומר: "אין אתיאסטים בשוחות". כלומר גם מי שמגדיר עצמו חילוני או אתיאסט בימים רגילים מוכן - בצדק או שלא בצדק - לומר תפילה, או לקחת אביזר דתי כלשהו, בזמן שהכדורים שורקים סביבו. אם יש ביקוש לתפילות ולאביזרים דתיים לא סביר להטיל עליהם איסור גורף, ובלבד שאין כופים אותם על החיילים שאינם מעוניינים בהם ואין מפעילים עליהם לחץ כלשהו. אף שאין לאפשר למפקד לחלק אביזרים דתיים כאלה או לנהל בעצמו תפילה מול כל חיילי היחידה, אין מניעה שחיילים יחידים או רב היחידה יארגו לעצמם תפילה כזאת (בייחוד ביחידות שיש בהן שיעור גבוה של דתיים).

מה באשר לריקודים סוערים של חיילים ערב היציאה לקרב לצלילי שירים "דתיים", לעיתים אף עם ספרי תורה?¹⁶² מצד אחד, ברור שאין לכפות על חיילים חילונים להשתתף בהם. מצד שני, אם חיילים רבים - ולא רק מי שמזוהים כדתיים - מעוניינים בהם ושואבים מהם כוח, לא סביר לאסור אותם. אפשר שריקודים אלו נראים פרימיטיביים, אבל מתברר שהם רווחים בכל החברות כאמצעי לחיזוק הלכידות בקרב חברי קבוצות. כך מסכם את הדברים הפסיכולוג האמריקני ג'ונתן היידט:

ריקוד קולקטיבי ואקסטטי הוא "ביוטכנולוגיה" כמעט אוניברסלית ליצירת לכידות בקבוצה [...]. אמצעי ליצור קשר הדוק באמצעות שרירים. הוא מטפח אהבה, אמון ושוויון.¹⁶³

מנקודת מבט זו, לא רק שיש לאפשר ריקודים כאלה, אלא יש מקום לעודד אותם. הם משקפים ומחזקים חוויה של חריגה מהאינטרס העצמי וחיבור למשהו גדול יותר. ריקודים "דתיים", דהיינו ריקודים לצלילי שירים בעלי תוכן דתי, אינם הדרך

162 ראו למשל שני הסרטונים האלה ב-YouTube: "חיילי צה"ל בריקוד מאחד לקראת כניסתם לעזה", פורסם ב-11.7.2014; "מרגש! חיילי צה"ל רוקדים עם ספר תורה על גבול עזה", פורסם ב-22.7.2014.

163 Haidt, The Righteous Mind, p. 259. היידט מסתמך על מחקרה של Ehrenreich, Dancing in the Streets.

היחידה לקדם לכידות ולעודד את החיילים לצאת לקרב, אבל בהקשר הישראלי זו דרך אפקטיבית למדי.

כפי שראינו, אופיו היהודי של הצבא יכול לבוא לידי ביטוי באופנים שונים. בסעיף הבא אעסוק בסייג חשוב החל על כולם: מן הראוי להגן על החופש מדת של חיילים חילונים (וכמובן גם של חיילים לא־יהודים).

הזכות לחופש מדת

בדת ומדינה בישראל הסברנו אני וגדעון ספיר שזכותו של אדם לחופש מדת נפגעת כשכופים עליו להשתתף בפעולה בעלת תוכן דתי מובהק. למשל כשכופים על אדם להשתתף השתתפות אקטיבית בטקס דתי.¹⁶⁴ כפי שכתבנו שם –

אם החוק יטיל על החילוני חובה להתפלל פעם ביום, או אפילו פעם בשנה [...] הדרך היחידה הסבירה להמשיג זאת תהיה בתור ניסיון לכפות עליו התנהגות דתית. הטעם לכך שכפייה זו מטרידה במיוחד הוא שהיא מערערת על זהותו של החילוני. היא מבקשת להפוך את החילוני לדתי, ולו באופן זמני וחלקי. כפיית החילוני להשתתף בטקס דתי שקולה למעין המרת דת זמנית. הכול מודים שהמרת דת בכפייה פוגעת במצפון, והדברים חלים גם על כפיית אדם לא־מאמין להצטרף לדת כלשהי. הטעם לאיסור המרה כזאת קשור ודאי להתקפה שהיא מבטאת על זהותו של הנכפה. לפי ההצעה הנוכחית, גם כפיית מעשים דתיים אחדים שייכת לאותה קטגוריה, אם כי היא מתונה יותר.¹⁶⁵

164 סטטמן וספיר, דת ומדינה בישראל, פרק 8.

165 שם, עמ' 191.

לעומת זאת, כפייה של מעשים שאין להם אופי דתי מובהק, ויותר מזה כפייה שעניינה הימנעות ממעשים מסוימים (למשל מנסיעה ברחוב מסוים בשבת¹⁶⁶), אין בה משום פגיעה בחופש מדת גם אם היא מונעת משיקולים דתיים (קל וחומר אם היא נעשית מתוך התחשבות באינטרסים הלגיטימיים של יחידים דתיים או קהילות דתיות¹⁶⁷).

אילו השלכות יש לנאמר על הפרקטיקות והנורמות בצבא? החופש מדת של חיילים חילונים לא ייפגע אם נמנע מהם לאכול אוכל לא כשר בחדר האוכל הצבאי. אזרחים נדרשים לעיתים לציית לחוקים שמעוררים בהם כעס או שהם מתנגדים להם, ועם זאת אין הם יכולים לצפות לפטור מציות לחוקים אלו אלא במקרים קיצוניים שבהם החוק נוגד בבירור את העקרונות העמוקים המעצבים את זהותם, כלומר כשהוא מנוגד למצפונם. ברור לגמרי שתנאי זה אינו מתקיים כשהדברים אמורים באכילת אוכל כשר או בהימנעות מחילול שבת באותם מקרים שפקודות הצבא מורות על כך.

המצב מורכב יותר באירועים ובטקסים בעלי זיקה בולטת יותר להיבטים הדתיים של המסורת, כגון בטקסי זיכרון שאומרים בהם קדיש ואל מלא רחמים, בסדר פסח יחידתי, בקידוש בליל שבת וכדומה. האם כפייה על חיילים חילונים להשתתף באירועים אלו פוגעת בזכותם לחופש מדת? דומני שהתשובה על השאלה הזאת היא שלילית משני טעמים. ראשית, ברוב המקרים הללו מדובר בטקסים שגם חלק גדול מהציבור החילוני נוהג להשתתף בהם ולכן גם אם חייל מסוים אינו מרגיש בנוח להשתתף בהם הוא יכול להמשיג את השתתפותו כפעולה תרבותית-לאומית ולא כמעשה פולחני-דתי. שנית, וזהו הטיעון העיקרי: ברוב המקרים מדובר בהשתתפות פסיבית ולכן בדרך כלל אין בה כדי לפגוע במצפון. השתתפות אקטיבית בטקסים בעלי אופי דתי מובהק, לעומת זאת, אכן מעוררת קושי. למשל מקרים שבהם כופים על חייל חילוני שבמפורש אינו מעוניין בכך לומר ברכה, להניח תפילין או ללבוש ציצית.

166 ראו פסק הדין בעניין כביש בר-אילן, בג"ץ 5016/96 חורב נ' שר התחבורה, פ"ד נא(1) 1 (1997).

167 להבחנה בין הסתמכות על שיקולים דתיים מובהקים ("אסור לעשות דבר מה כי כן אלוהים ציווה") להתחשבות ברגשות דתיים או לכיבוד האוטונומיה של קהילות דתיות, ראו סטטמן וספיר, דח ומדינה בישראל, עמ' 65-69.

מן הדברים האלה נובע שלא ראוי לכפות טקס הלוויה דתי על משפחות שכולות שאינן מעוניינות בכך. כאשר מדובר בטקס משמעותי כל כך להורים – הבאת בנם (או בתם) לקבורה – אין לראות בהורים השכולים צופים פסיביים גרידא. לכן יש לאפשר להם הלוויה צבאית בלא סממנים דתיים כמו קדיש או אל מלא רחמים (כולם או מקצתם). גם בעניין זה ראוי שהצבא יאמץ פחות או יותר את הנוהג הקיים במדינה. לפני כעשרים שנה חוקקה הכנסת את חוק הזכות לקבורה אזרחית חלופית, התשנ"ו-1996 ובסעיף 2 נקבע כי "אדם זכאי להיקבר על פי השקפתו בבית עלמין אזרחי חלופי אם בחר בכך". ופירוש הדבר שהוא זכאי להיקבר כך במימון המדינה. ב־2016 החליט גם הצבא לאפשר זאת וקבע בפקודת מטכ"ל העוסקת בענייני קבורה והלוויה של חיילים כי תיתכן חריגה מנוהלי הטקס הדתי המפורטים בפקודה, באישור הרבנות הצבאית.¹⁶⁸ הצבא מכבד אפוא את החופש מדת של משפחות חילוניות ומאפשר להן הלוויות צבאיות חילוניות של יקיריהן.

עם זאת, יש בפקודה זו טעם לפגם, שכן הסמכות לאשר חריגה מכללי הטקס הדתיים מוענקת לרבנות הצבאית ולא לגוף ניטרלי כמו אגף כוח האדם. היות שהצבא הוא גוף לא־דתי אין הצדקה שהוא יעניק לגוף דתי כמו הרבנות הצבאית סמכות להחליט אם לפטור מאן דהוא מהטקס הדתי שהוא נוהג לערוך. ליקוי זה, יש להודות, מצוי גם בחוק לקבורה אזרחית חלופית, שקובע שהממונה על ביצועו הוא השר לענייני דתות. קביעה זו מניחה שענייני קבורה הם במהותם עניינים דתיים – הנחה שאותו חוק עצמו מבקש להכחיש.

חשיבות ההגנה על החופש מדת מסייעת להבין גם מה הפסול ב"מסעות ההתעוררות" שיזם צה"ל לקראת הימים הנוראים. כפי שהזכרנו למעלה, המטרה של מסעות אלו הייתה (בין השאר) "הפצת רעיון התשובה והחדרתו בקרב חיילי צה"ל כיסוד דתי, רוחני וחברתי־מוסרי".¹⁶⁹ אילו היו המסעות וולונטאריים, פעילות המוצעת לחיילים דתיים בלבד, היה אפשר להשלים עם קיומם ולראות בהם שירות שמעניק צה"ל לחיילים דתיים. אבל הכפייה על כלל החיילים

168 פקודת מטכ"ל 38.0116.

169 ארכיון צה"ל, 384/433/1971; מצוטט אצל קמפינסקי, הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה"דתה" של צה"ל, עמ' 313.

להשתתף במסעות אלו – כפי שהיה מקובל שנים רבות – הייתה בגדר חתירה תחת הזהות היהודית החילונית שלהם ופגיעה בזכותם לחופש מדת. משל למה הדבר דומה? למסע התעוררות יהודי-חילוני שמטרתו לקרב את כלל החיילים, דתיים וחילונים, לתפיסה תרבותית-חילונית של היהדות. הכפייה על חיילים דתיים להשתתף בפעילות כזאת הייתה נתפסת – ובצדק – כביטוי של חוסר כבוד כלפיהם.¹⁷⁰

כבר ציינתי שהמרת דת בכפייה, או אפילו רמיזה מנומסת שנרמז אדם להמיר את דתו, היא מקרה מובהק של פגיעה בחופש מדת, ביטוי של חוסר כבוד לזהותו ולתרבותו של אדם. לפני כמה שנים הצהיר ראש ממשלת בריטניה, דיוויד קמרון, שבריטניה היא מדינה נוצרית.¹⁷¹ שוו בנפשכם שהיו מציעים לחייל יהודי בצבא בריטניה, אם בדברי פיתוי אם באמצעות לחץ מתון, להתנצר ולהיות לאנגליקני כי כך יקל עליו להשתלב בצבא. פשיטא שהדבר היה נתפס לא ראוי. עלינו לומר דברים דומים על הלחץ המרומז או הישיר המופעל על חיילים שלפי ההלכה אינם יהודים¹⁷² להשתתף בקורס הגיור הצה"לי "נתיב". בהנחה שלא מעט חיילים כאלה רוצים להתגייר, או לפחות מוכנים לשקול זאת, לגיטימי שהצבא יפתח את הקורס הזה ויציע אותו למעוניינים. אבל יש לוודא שלא תהיה פנייה אישית לחיילים הלא-יהודים להשתתף בקורס, שמא ירגישו שמישהו "מסמן" אותם כאזרחים סוג ב שזקוקים כביכול לתיקון. לשון אחר, את הפרטים על קורס

170 לדברי קמפינסקי (שם, עמ' 314–315), "מסעות ההתעוררות" שינו את שמם וטבעם ב-2000 ל"מסעות התבוננות" והיסוד הדתי שבהם רוכך עד מאוד. אף על פי כן, ובהמשך לדברים שכתבנו למעלה, כאשר הקריאה ל"התבוננות" וחשבון נפש מושמעת מפי רבנים בסמוך לימים הנוראים קשה שלא לפרש אותה פירוש דתי. אם רוצים שהקריאה לחשבון נפש תישמע, מי שצריך להשמיע אותה הם המפקדים. דברים אלו נכונים גם בנוגע למערכת החינוך הממלכתית: אם רוצים שתלמידים חילונים יראו בראש השנה וביום הכיפורים ימים להתבוננות וחשבון נפש, יש צורך שמורים ומחנכים חילונים יטפחו את המסר הזה ולא דובר דתי מבחוץ.

171 דבריו צוטטו בעיתון הטלגרף, 5.4.2016. קמרון הדגיש שבריטניה אומנם מקבלת בברכה בעלי אמונות שונות, אבל היא בכל זאת מדינה נוצרית ("a Christian country").

172 בלשונו של אשר כהן, מדובר בחיילים שהם "יהודים לא-יהודים": הם התחנכו בחינוך הממלכתי ומרגישים ישראלים-יהודים לכל דבר ועניין, אבל על פי ההלכה אין הם יהודים. ראו אשר כהן, יהודים לא-יהודים.

"נתיב" צריכים המפקדים למסור לכלל החיילים בלי לברר מי יהודי לפי ההלכה ומי לא. מי שמעוניין ילך לקורס ויחליט אם רצונו להתגייר. יש לכבד את החלטתו של מי שאינו מעוניין בכך ולהניח לו.¹⁷³

מקרים אחרים אינם חדים שמעיים כל כך. האם למשל יש לחייב חייל חילוני להשתתף בתפילה בבית כנסת כשהוא מתארח אצל קהילה יהודית בחו"ל? האם תהיה בכך משום פגיעה בזכותו לחופש מדת? אם יכפו עליו להתפלל כי אז התשובה לשאלה היא חיובית. אבל בנסיבות כאלה הרי לא נדרש ממנו להתפלל אלא רק לשהות בבית הכנסת בזמן התפילה. נראה שיש חיילים מעטים שאפילו דרישה כזאת תקומם אותם, אולי כי יש להם התנגדות חזקה לדת בכלל או לכל חיבור בין הצבא לדת, אבל היות שאין הדברים מגיעים לכדי פגיעה במצפון אין להם זכות לקבל פטור מפעילות זו. יש להם אפשרות לנהוג כאילו הם תיירים – בדיוק כפי שהיו עושים בבתי תפילה של דתות אחרות שהיו נכנסים אליהם בזמן טיול בחו"ל. עם זאת, אילו נדרשו לפעילות אקטיבית יותר, כמו עלייה לתורה או פתיחת ארון הקודש, היה בסיס מוצק יותר לטענה שאין מכבדים את תפיסת העולם החילונית שלהם. אני מעריך שרוב החיילים היהודים ישמחו להשתתף בפעילות כגון זו ובוודאי לא ייפגעו אם יוצע להם להשתתף בה, אבל אין בכך להצדיק את כפייתו על מי שבמפורש אינו מעוניין בדבר.

האם בחובה לחבוש כיפה בנסיבות אלו (או בנסיבות אחרות) יש משום פגיעה בזכותם של החיילים לחופש מדת? מצד אחד, כיפה היא סמל דתי מובהק

173 ב-4.6.2007 הגישה האגודה לזכויות האזרח עתירה לבג"צ נגד פרקטיקה שרווחה לטענתה בצבא שנים רבות להפעיל לחץ על חיילים שאינם יהודים לצאת למסע לחיזוק הזהות היהודית ולהתגייר. באופן ספציפי ביקשה העתירה לפטור חייל מסוים מחובת ההתייצבות לכנס הסברה לקורס "נתיב". בית המשפט קבע בו ביום שהעותר לא יתייצב לכנסי הסברה על הגיור הצה"לי עד להכרעה בבקשה. בתגובה לעתירה קבע צה"ל שהחיילים המוזמנים יידרשו להתייצב לכנס הסברה, שכן הוא הכרחי לדעתו כדי לאפשר להם "בחירה מושכלת מיטבית", אך לא יחויבו להשתתף בו. הם יוכלו לחתום על טופס ויתור ולחזור ליחידה. לתשובת המדינה ראו בג"ץ 4496/17, תגובה מקדמת לעתירה מטעם המשיב, סגן סטניסלב יורובסקי והאגודה לזכויות האזרח בישראל נ' ראש אגף כוח האדם בצה"ל, בייחוד סעיפים 10 ו-31. ב-11.6.2018 הודיעה פרקליטת המדינה לבג"ץ על שינוי מדיניות הצבא ועל נסיגה מהדרישה להתייצבות. ראו אור קשתי, "צה"ל יפסיק לכפות על חיילים לא-יהודים להתייצב בכנסי גיור", הארץ, 12.6.2018, עמ' 11.

ובמציאות החברתית בארץ בחמישים השנים האחרונות היא נעשתה לאופן שבו אדם מצהיר שהוא דתי.¹⁷⁴ מצד שני, היא נעשתה גם פריט לבוש שגברים מצופים לחבוש בנסיבות מסוימות בלי כל קשר לאמונתם. למשל, פוליטיקאים לא־יהודים שמבקרים בבית כנסת או להבדיל משתתפים בהלוויה יהודית חובשים פעמים רבות כיפה כדי לבטא כבוד ואיש אינו מעלה על הדעת שהם מביעים בכך הזדהות עם ההנחות התיאולוגיות הרלוונטיות או שהם מקבלים עליהם מחויבות כלשהי לחוק הדתי. לשון אחר, חבישת הכיפה קיבלה בהקשרים מסוימים משמעות של הבעת כבוד גרידא ולכן קשה לקבל את הטענה שבהקשרים אלו הכפייה לחבוש אותה היא בגדר פגיעה בחופש מדת. זאת ועוד: באירועים שמשותפים בהם חיילים במדים, וכמעט כל האירועים מהסוג הנדון הם כאלה, יש תמיד אפשרות לחבוש כומתה במקום כיפה. זו אכן נראית לי האפשרות המועדפת - וכך נוהגים רבים, בעיקר בטקסי זיכרון והלוויות. בדרך זו נמנעת ההתלבטות מחיילים שהכיפה מעוררת אצלם התנגדות והאחידות הצבאית נשמרת.

הדילמה האחרונה שאני רוצה לנתח כאן נוגעת למעשים בעלי אופי דתי לפני היציאה לקרב או לפני אירועים מלחיצים אחרים. כשיצאתי בזמנו לקורס צניחה הופתעתי לגלות בכיס המצנח את "תפילת הדרך לצנחן", שחיבר הרב גורן. הופתעתי במיוחד לראות שרוב החיילים החילונים שמחו לומר אותה.¹⁷⁵ הזכרתי למעלה את הפתגם המפורסם "אין אתיאיסטים בשוחות". נראה שגם בקרב מי שממתינים לקפיצה ממטוס מספרם אינו גדול. אינני טוען כאן שהכול בידי שמיים, וגם לא שאי־אפשר להיות אתיאיסט עקיב, אלא רק שלעניינים דתיים מסוימים - כמו תפילות למשל - יש בנסיבות מסוימות ביקוש גם בקרב חיילים שמגדירים את עצמם חילונים. איש אינו כופה על חייל כלשהו לומר את התפילה הזאת ולכן עצם העובדה שמכניסים אותה לכיס המצנח אינה נראית לי כפייה דתית במובן הבעייתי הנדון כאן.

174 על תולדות המנהג לכסות את הראש, ובייחוד על משמעות הכיפה בדורות האחרונים, ראו יצחק זימר, עולם כמנהגו נוהג, פרק א.

175 לדיווח דומה ראו את דברי דני זמיר, המצוטטים אצל מגל, סרוגים בקנה, עמ' 311.

הוא הדין במיני פעולות דתיות שנעשות לפני היציאה לקרב, אם כי כאן קשה לומר דברים נחרצים; הרבה תלוי בסוג הפעילות, בצורה שבה היא מוצגת (למשל אם היא רשות או חובה), בהשתתפות המפקדים וכן הלאה. דוגמה לפעילות שקשה להתנגד לה: זמן קצר לפני היציאה לקרב כמה חיילים דתיים מבקשים לקיים תפילה מיוחדת בצד, בהובלת רב היחידה או בלעדיו. דוגמה לפעילות שקשה שלא להתנגד לה: מפקד דתי מכנס את חייליו (החילונים והדתיים), מורה לרב היחידה לתקוע בשופר ומבקש מהחיילים לחזור אחריו בקול על פסוקים שהוא קורא. ואולם בין שני הקצוות הללו יש מגוון אפשרויות שלא קל להכריע בנוגע אליהן אפירורית. מצד אחד, חיילים רבים, גם מי שאינם מגדירים את עצמם דתיים, מוצאים נחמה בדברי תפילה או בסמלים דתיים כמו ציצית ותפילין ושואבים מהם עידוד - קל וחומר דתיים "מוצהרים", ששיעורם ביחידות השדה גבוה במיוחד. אין שום סיבה למנוע זאת מהם. והרי כמעט כל דבר שמעודד ומחזק חייל לפני היציאה לקרב צריך לכאורה להתקבל בברכה. מצד שני, הנכחה בולטת מדי של סמלים דתיים ושל פעולות דתיות עלולה לגרום לחיילים מסוימים להרגיש מודרים דווקא בשעות שבהן יש חשיבות עליונה לסולידריות ולאחדות.

אני מציע אפוא לאמץ את העקרונות המנחים הכלליים האלה:

- (1) לאפשר פעולות דתיות כגון תפילה או ריקוד עם ספר תורה לפני יציאה לקרב. המפקדים הם שיפקחו על תוכן וצורתן של פעולות אלו.
- (2) לא לחייב חיילים במפורש או במרומז להשתתף בהן. ההשתתפות בהן תהיה רשות.
- (3) לנהוג רגישות הן בצורך של חיילים רבים להתחבר בעיתות מצוקה ולחץ למקורות או לטקסים דתיים הן בצורך של חיילים חילונים להימנע מהנכחה מוגזמת של אלמנטים דתיים ברשות הרבים הצבאית.

לסיכום, אף שלצבא מותר לתת ביטוי להיבטים יהודיים שונים בטקסיו ובפעילויותיו, בוודאי לא פחות משמותר למדינה לעשות כן, מן ההכרח לוודא שהדבר אינו פוגע בזכותם של חיילים לחופש מדת. פירוש הדבר שאין לכפות עליהם השתתפות אקטיבית באירועים בעלי אופי דתי מובהק. הצבא, בדומה למדינה, אינו יהודי במובן ההלכתי אלא במובן התרבותי-לאומי. יש לו סמכות

לקדם תרבות יהודית וערכים יהודיים בקרב חייליו;¹⁷⁶ אין לו סמכות לחנך לשמירת מצוות או לכפות על חייל חילוני מעשים שסביר שהוא יראה בהם ביטוי של חוסר כבוד לחילוניותו.

חופש הדת

החיים בחברה דמוקרטית מְזַמְנים לאזרח לא מעט מצבים שבהם הוא נדרש לציית לחוקים שהוא מתנגד להם. לעיתים הוא מתנגד להם כי הוא מאמין שהם טיפשיים או מזיקים ולעיתים הוא מתנגד להם כי הם נוגדים עקרונות שהוא מאמין בהם. כדי שהחברה תוכל לתפקד אנחנו מצפים מן האזרח לציית, ובניסוחו של נעם זהר "לשתף פעולה חרף אי־הסכמה".¹⁷⁷ במקרים נדירים מדינות ליברליות מעניקות לאזרחים פטור חלקי מציות במצבים שיש בהם ניגוד חזיתי בין העקרונות שהאזרח מחויב להם מכוח מצפונו ובין הדרישות של החוק. מדינות ליברליות מבקשות להימנע, ככל האפשר, מלכפות על אזרחיהן לבגוד במצפון או ביושרה שלהם. דוגמה ידועה היא הפטור משירות צבאי שניתן לפציפיסטים. אף שלדעת המדינה העמדה הפציפיסטית מוטעית, ואפילו הזויה, היא מוכנה להעניק לפציפיסטים פטור משירות צבאי מתוך כבוד למצפונם.

קשה להגדיר במדויק את הנסיבות שבהן ההתנגשות בין חוקי המדינה ובין עקרונותיו של היחיד היא אכן "חזיתית", כלומר את הנסיבות שבהן אדם מסוים בבירור אינו מסוגל לנהוג כחוק. אבל אין בקושי הזה כדי למנוע אותנו מלהבחין בין מה שבני אדם מרגישים שהם חייבים לעשות למה שהם מעדיפים לעשות. צעירים רבים היו מעדיפים שלא להתגייס לצבא אלא לנסוע במלאת להם שמונה עשרה שנים טיול גדול בעולם או להירשם ללימודי פילוסופיה באוניברסיטה.

176 לא אוכל לעסוק כאן בשאלה כיצד לאזן תכלית זו עם הכבוד שיש לנהוג בחיילים לא־יהודים, שקשורה לשאלה הכללית כיצד לאזן בין האינטרס הלגיטימי לשמור על האופי היהודי של המדינה ובין החובה המוסרית לנהוג יחס שווה בכל האזרחים ולא לגרום לאיש מהם להרגיש מודר או לא שייך. שיעור הערבים בצבא (מוסלמים, נוצרים, בדואים ודרוזים) אומנם נמוך הרבה יותר משיעורם באוכלוסייה, אבל בעיית האזיון עדיין דורשת טיפול מעמיק.

אבל רק על הפציפיסטים אפשר לומר שבמובן חשוב הם אינם יכולים להתגייס בלי לבגוד בגידה חמורה בעקרונות המכוננים את זהותם.

הכבוד למצפנו של היחיד הוא הבסיס העיקרי (אך כי לא היחיד) לזכות לחופש דת, זכות שיש לה הכרה בינלאומית רחבה. הואיל ומחויבות דתית, בדומה למצפון, פירושה ציות לעקרונות שלאדם יש מחויבות עמוקה כלפיהם – אם כופים על אדם לבגוד במחויבות זו פוגעים פגיעה בלתי נסבלת במצפנו והוא זכאי להגנה מפניה. בהקשר היהודי פירוש הדבר שיש לדתי זכות שלא יכפו עליו לחלל שבת, לאכול מזון לא-כשר, להימנע מלקיים מצוות תפילה וכך הלאה. זכות זו מתעצמת בהקשר הצבאי כיוון שהמדינה כופה גיוס חובה על אזרחיה. אילו היה הגיוס רשות, אולי הייתה המדינה יכולה לטעון שמי שבחר להתגייס מקבל עליו מרצונו את הכללים הנהוגים בצבא גם אם אלה נוגדים את תפיסתו הדתית. הוא ידע מראש מה התנאים ולכן הוא כפוף באופן מלא לכללי המערכת. אבל כיוון שהגיוס הוא חובה, תגובה כזאת אינה אפשרית. מדינה שמגייסת דתיים על פי חוק מחויבת להבטיח להם תנאים שלא ייאצו אותם לבחור בין פקודות הצבא ובין המחויבות הדתית שלהם.

הצבא הטמיע מחויבות זו בפקודות שלו וקבע שיש להבטיח לחיילים שמעוניינים בכך להתפלל, להימנע בשבתות ובחגים מכל פעילות שאינה מבצעית (שאינה בגדר "פיקוח נפש"), לצום בימי תענית כמו עשרה בטבת או תשעה באב וכך הלאה. לעיתים כופים גם את כשרות המטבחים בצבא להיגיון זה, אבל יש בכך כדי להטעות משום ששיעור שומרי הכשרות בקרב היהודים הישראלים (ולכן מן הסתם גם בקרב החיילים היהודים) עולה על שיעורם של מי שמגדירים את עצמם דתיים. לפי סקר של מרכז גוטמן משנת 2009, מרבית היהודים הישראלים אוכלים אוכל כשר בבית (76%) ומחוץ לבית (70%) ומעידים שלעולם אינם אוכלים בשר חזיר (72%).¹⁷⁸ ההחלטה שהאוכל בצבא יהיה כשר מבוססת אפוא לא רק על התחשבות בדתיים, אלא על העדפותיהם של רוב החיילים.

לכאורה היה הצבא יכול לספק לחיילים אוכל כשר בלי לפגוע ברצונם של חיילים שאינם מעוניינים בו אילו הקים בכל בסיס שני מטבחים ושני חדרי אוכל נפרדים,

האחד כשר והאחר לא. אבל נקל לראות את השיקולים הכלכליים והארגוניים נגד סידור כזה. יתר על כן, הוא היה פוגע קשות בערכי הרעות והסולידריות.

ההבנה של חופש הדת במונחים של הגנה על המצפון מבטיחה לחייל הדתי הגנה חזקה מפני פקודות או נהגים שיש ניגוד חזיתי בינם ובין הוראות ההלכה.¹⁷⁹ עם זה, ההגנה הזאת מוגבלת למקרים שיש בהם ניגוד כזה, כלומר למקרים שבהם מצפוננו או יושרתנו של הדתי נתונים בסכנה. במקרים אחרים נדרש החייל הדתי להתפשר ולהשלים עם התנהגויות שמפריעות לו. להבנה הזאת של מושג חופש הדת יש השלכות חשובות בכל הנוגע להתחשבות בדתיים. להלן אדרש למקצתן.

1. הפרת ההלכה אצל אחרים

כאשר כופים על אדם להפר את מצוות דתו, חופש הדת שלו נפגע. אבל אין הוא נפגע כאשר אחרים הם שמפריים את מצוות הדת החלות עליהם לדעתו. לכן חופש הדת של החייל הדתי אינו נפגע כאשר חיילים אחרים אוכלים עוגה חלבית בחדרם אחרי ארוחה בשרית או כאשר הם מחללים שבת במגורים או אפילו במועדון. ייתכן שיש בסיס לצפות מן החיילים האלה שלא לנהוג כך (מייד אחזור לעניין זה), אבל גם אם יש בסיס כזה אין הוא מושתת על הזכות לחופש דת. כשהאדם הדתי יוצא מביתו או מהקהילה שלו לבלות שבת בבית מלון הוא נתקל ביהודים רבים שמחללים שבת. הוא אולי מצר על כך שאין ביכולתו ליהנות מאווירת השבת שהוא רגיל אליה, אבל אין הדבר פוגע בחופש הדת שלו משום שאין הוא נדרש להפר באופן כלשהו את ההלכה. הוא הדין בצבא: כשהמתגייס הדתי מגיע לצבא אי־אפשר ליצור למענו שטח "סטריילי" שישמר את האווירה הדתית שהוא רגיל אליה. אין גם הצדקה לעשות זאת. אבל אפשר לוודא שהחייל הדתי עצמו לא יאלץ להפר את ההלכה. לסיכום, אין בסיס לתביעה לחייב את מי שאינו דתי שלא להפר את ההלכה בטענה שמעשיו פוגעים כביכול בחופש הדת של החייל הדתי.

מן הראוי אפוא לחשוב מחדש על הנוהג הקיים ברוב הבסיסים שלא לאפשר הכנת קפה עם חלב במועדון אחרי ארוחה בשרית. לא ייתכן שהעילה לנוהג הזה

179 אני שוב מתמקד בחייל היהודי ולא בחיילים בני דתות אחרות, אף שהעקרונות שאני קובע כאן יחולו גם עליהם. אין לי ידיעות על התנגשויות בין פקודות הצבא או נהגיו לעקרונות הדתיים של חיילים לא־יהודים.

היא הרצון להסיר מכשול משומרי הכשרות: כשם שבביתם שומרי הכשרות יודעים שלא להכין קפה בחלב אחרי שאכלו שניצל, אף שיש להם חלב במקרר, כך ידעו לנהוג גם בצבא. כלומר לקביעה שהכנת הקפה בחלב פוגעת בחופש הדת של שומרי הכשרות אין שחר. האפשרות שנותרה היא שמטרת הנוהג היא לכפות שמירת כשרות על מי שאינם מעוניינים בכך פשוט משום שכך ההלכה דורשת. ואולם כפי שכתבתי למעלה, אין לצבא סמכות להטיל מגבלות מן הסוג הזה. הוא הדין במכונות אוטומטיות להכנת קפה שמצויות בכמה בסיסים ומשרדים צבאיים. אין הצדקה למנוע את ההפעלה של המכונות האלה בשבת בתואנה שהפעלתן פוגעת בחופש הדת. אין סכנה שאיש דתי יתבלבל וישתמש בהן (כפי שאינו מתבלבל בביתו) ואין שום מניעה שאחרים ישתמשו בהן.

כנגד דברים אלו אפשר לטעון שאין לעצב את היחסים בין בני אדם על בסיס זכויות בלבד. אם מעשה מסוים גורם לקבוצה מסוימת אי-נוחות או מצוקה ראוי להתחשב בה ולהימנע ממנו גם אם אין לאותה קבוצה זכות כלשהי בנדון. לענייננו, אפשר לטעון שאם לחייל הדתי מפריע שחבריו החילונים שותים חלב אחרי ארוחה בשרית או מפעילים בשבת את מכונת הקפה עליהם להתחשב ברגשותיו ולהימנע מפעולות אלו גם אם אין לאיש זכות לדרוש זאת מהם. ברצוני להציע כמה תשובות לטענה זו. ראשית, הדיון כאן עוסק בעיקר בנהלים שהצבא צריך לאמץ, ולא בהתנהגות האתית הראויה במישור הבין-אישי. גם אם מבחינה חברית או אנושית ראוי להתחשב בחיילים הדתיים לא מוצדק לקבוע זאת כפקודה מחייבת. שנית, בהיעדר פקודה מחייבת לא יראה החייל הדתי בהתחשבות החייל החילוני דבר מובן מאליו אלא ביטוי לחברות. שלישית, הציפייה של החייל הדתי להתחשבות במקרים מסוג זה אינה תמיד סבירה. בצבא שרוב חייליו חילונים לא יכול חייל דתי לצפות שכל מה שיקרה במרחב הציבורי בשבת יהיה כמו בביתו. עליו להבין שבעבור חבריו החילונים ההגבלות שהוא מבקש להטיל על שימוש בטלפונים או במכשירי חשמל אינן טריוויאליות. רביעית, כשמדובר בהתחשבות, חשוב שהחייל הדתי יפנים שמן הראוי שההתחשבות תהיה הדדית: כשם שחבריו החילונים מתחשבים בו במקרים שאין לו זכות לדרוש זאת, גם הוא צריך להתפשר ולהתחשב בהם.

יודגש שוב: קשה לקבוע מתכון מדויק להסדרה הוגנת ומכבדת של היחסים בין בני אדם. הטענה המרכזית שלי כאן היא שדרישות הנסמכות על חופש הדת מספקות לאזרחים או חיילים דתיים הגנה מוגבלת למדי.

2. אילו חיילים זכאים להגנה על בסיס חופש הדת?

מן האמור למעלה עולה שחיילים זכאים להתחשבות במקרים שבהם יש להם מחויבות דתית רצינית שעומדת במתח עם פקודות הצבא. מה בדבר חיילים שהמחויבות שלהם במקרה מסוים (או ככלל) היא רופפת? כדי להשיב על שאלה זו נודן תחילה בפטור מגילוח. למיטב ידיעתי, ברוב היחידות בצבא מקבלים חיילים דתיים, שלא כמו חיילים חילונים, פטור מגילוח – והם מנצלים אותו בשמחה, בעיקר ביחידות השדה ובעיקר בתקופת ההכשרה. הבעיה היא שרבים מהחיילים הדתיים שמקבלים "פטור זקן" (ולהערכתי רובם) לא נמנעו מסיבות דתיות מגילוח לפני הגיוס, ולא יימנעו מכך אחרי השחרור, כלומר אי־אפשר לומר שאם יכפו עליהם להתגלח יגרמו להם לבגוד בעקרונות העמוקים שהם מחויבים להם. מדוע אפוא להעניק להם פטור מגילוח? הוא הדין בהימנעות מגילוח בימי ספירת העומר ובין המצרים. חיילים דתיים רבים מסתמכים על הפטור הגורף מגילוח שנותן הצבא לדתיים בתקופות הנזכרות, אף שרובם התגלחו בימים האלה לפני הגיוס ויחזרו להתגלח בהם אחרי השחרור.

אינני מכיחש שיש חיילים דתיים שבעבורם להימנעות מגילוח יש חשיבות דתית של ממש והזקן הוא חלק מהזהות הדתית שלהם. אין שום קושי לתת לחיילים אלו פטור מגילוח. אבל קשה להצדיק מתן פטור לאותם חיילים דתיים שמשתמשים בו מטעמי נוחות בלבד. ייתכן שהצבא מעדיף להעניק פטור לכל מי שמבקש כדי שלא להסתבך בבדיקה מי אכן "לא יכול" להתגלח מבחינה דתית. זו מדיניות לגיטימית, אבל יש לה מחיר: ראשית, יש יחידות שנראות כמו יחידות לא־סדירות וההופעה של חייליהן אינה אחידה – מה שיכול להעיד גם על פגם במשמעת ובמקצועיות. שנית, נוצרת אפליה בין החיילים החילונים לחיילים הדתיים: החילונים נדרשים להשקיע בכל בוקר זמן יקר בגילוח, ונענשים אם אינם מגולחים כראוי, ואילו הדתיים פטורים מכך. שלישית, מדיניות זו מעניקה הכשר לנוהג שמבוסס על חוסר יושר. ידוע לכול שלא כל מקבלי הפטור זקוקים לו מטעמים דתיים.

לפיכך נראה לי שמדיניות נכונה יותר תהיה להעביר את נטל ההוכחה לחיילים מבקשי הפטור. הם יצטרכו לשכנע את הצבא שאף שאין איסור הלכתי להתגלח

חשוב להם מאוד מסיבות דתיות להימנע מכך.¹⁸⁰ קשה לתת כללים מדויקים לאופן שבו יתבצע אותו "שכנוע" בפועל, אבל ביחידות ששמות דגש חזק על ערך האמינות די יהיה לעיתים בשיחה קצרה בין המפקד לחייל.

כדי לפטור את המפקדים מהעיסוק בסוגיה זו וכדי למנוע מחלוקת ציבורית בתוך הצבא ומחוץ לו ייתכן שהצבא יעדיף פתרון אחר: לקבוע שרק חייל שיגיע לבקו"ם עם זקן, בבחינת ראייה שהזקן הוא חלק מהזהות שלו, ויתחייב להשאיר אותו עד השחרור, יוכל לקבל פטור מגילוח. כך תיפתר גם בעיית האפליה, כי גם חיילים חילונים יוכלו לגדל זקן.

סוגיית הזקנים היא עניין שולי יחסית, אבל היא מספקת דוגמה טובה לאופן שבו ציפיותיהם של החיילים הדתיים (ושל הציבור הדתי באופן כללי) מושפעות מהנוהג הקיים בפועל בצבא. הואיל וביחידות רבות חיילים דתיים מקבלים כמעט אוטומטית פטור מגילוח, והואיל ובעיני חיילים רבים מדובר בפטור נכסף, בייחוד בתקופת הטירונות וההכשרה, רוב הדתיים אינם מתגלחים. אחרי כמה שנים שבהן רווח הנוהג שלא להתגלח, כל ניסיון להקשיח את התנאים לקבלת הפטור צפוי להיתפס כמתקפה על הדת. כך אכן קרה ב־2015.¹⁸¹ כדי להקשות על קבלת הפטור קבע צה"ל תחילה שרק קצין שלישות פיקודי יוכל להעניק אותו, אבל בעקבות לחץ ציבורי נסוג ראש אכ"א מהוראה זו וקבע שאת האישור ייתנו המפקדים הישירים של החיילים. עוד קבע שבבקשות על רקע דתי יהיו הרבנים הצבאיים הגורם הממליץ.¹⁸²

מעניין שבחיל האוויר נהוגים כבר שנים כללים קשוחים ביותר בנוגע לגילוח והחיילים הדתיים מקבלים אותם בהבנה ואף הרבנים אינם משמיעים זעקת

180 ב־2014 ריכך הצבא האמריקאי את ההגבלות על גידול זקן וקבע שחיילים שמגדלים זקן מסיבות דתיות – סיקים, מוסלמים ויהודים – יוכלו להגיש בקשה שלא לגלוח. מובן שההיעתרות לבקשה אינה אוטומטית. ראו David Alexander, "U.S. Military Giving Troops More Leeway for Religious Clothing, Beards," *Reuters*, 23.1.2014

181 ראו יואב זיתון, "נא להתגלח: 'מהפכת הזקן' בצה"ל – ב־1 ביולי", *ynet*, 16.6.2015.

182 ראו מכתב הסיכום בעניין: "ראש אכ"א משנה כיוון: פקודת הזקנים תשונה", *סרוגים*, 12.12.2016.

מחאה. בחיל זה נדיר לראות חיילים בעלי זקן: בקורס טיס – למעט מקרים חריגים ביותר – כולם חייבים להתגלח; בטייסות כמעט אין קציני צוות אוויר מזוקנים; וזה המצב גם במטה החיל. הסיבה לכך אינה מקצועית – זקן קצר מהסוג הרווח אצל חיילים ביחידות היבשה אינו מפריע בעת טיסה (למעט במערך מטוסי הקרב, שבו חל איסור מוחלט לגדל זקן). הסיבה היא משמעתית ותרבותית – חיל האוויר מאמין שזקן אינו מתיישב עם הופעה מסודרת וייצוגית ולכן הוא מתעקש שחייליו וקציניו יתגלחו. גם שאר הצבא מחויב לכאורה לתפיסה זו, שהרי לפי פקודות הצבא ברירת המחל היא שחייל חייב להתגלח כל יום, אבל עם השנים נותר חיל האוויר החיל היחיד המקפיד על כך. אילו נבעה ההתנגדות לחובת הגילוח, או ליתר דיוק להקשחת התנאים לקבלת הפטור מגילוח, מן המחויבות להלכה ומן החשש לפגיעה בחופש הדת, היה מקום לצפות להתנגדות דומה גם בחיל האוויר ולמחאות על "הדרת דתיים מקורס טיס" עקב כפיית גילוח על מי שהגילוח נוגד את אמונתו.¹⁸³ אבל התנגדות כזאת אינה נשמעת. ההתנגדות התעוררה עקב הכוונה לשנות את הנוהג הקיים ביחידות היבשה רק משום שלאחר שנים שבהן הוענק לדתיים פטור מגילוח נתפסת קבלתו בעיני החיילים ובעיני הרבנים כמצב העניינים הרגיל. ואם מדובר במשהו שמגיע להם, כי אז כל ניסיון לשנות את המצב נתפס כביטוי של חוסר כבוד כלפיהם. כלומר לעיתים כשהצבא מתחשב בחיילים הדתיים יותר מכפי שנדרש ממנו, בייחוד כשהוא פוטר אותם מחוקים או מפעילויות שחלות על שאר החיילים, הוא מעורר אצל מקצתם מצוקה שלא סבלו ממנה קודם שהיו להם ציפיות להתחשבות כזאת.

הדיון בזקנים הוא הכנה טובה לדיון בסוגיית הזמן המוקצה לתפילות. הזכרתי לעיל שכדי לכבד את חופש הדת של חיילים דתיים על הצבא לאפשר להם להתפלל. בהקשר זה עולות שתי שאלות: (1) האם התפילה צריכה להיות על חשבון הזמן הפרטי של החיילים, מוקדם בבוקר כשחבריהם החילוניים ישנים, או על חשבון הזמן של הצבא, כלומר אחרי ההשכמה? (2) אם לפחות חלק מהזמן

183 בדומה לטענות שנשמעו לאחרונה על "הדרת דתיים מקורס חובלים" בעקבות ההחלטה (או האפשרות) שיבוטל המסלול הכולל הכשרה נפרדת לבנים ובנות. ראו הרב עמיחי גורדין, "הרב גורדין: אילנה דיין לא רואה את הדבשת שלה", סרוגים, 23.3.2017.

המוקצה לתפילה הוא על חשבון הזמן של הצבא, האם זכאים ליהנות מן הזכות הזאת כל החיילים הדתיים או רק מי שמקפידים להתפלל גם בבית?

לכאורה התשובה לשאלה הראשונה היא שהזמן המוקצה לתפילה צריך להיות על חשבון הצבא, שאם לא כן נפגע בזכותם של החיילים הדתיים לקיים מצוות תפילה. אלא שמחוץ לצבא איננו מצפים ממקומות עבודה, פרטיים או ציבוריים, להקצות לעובדים דתיים זמן להתפלל תפילת שחרית על חשבון העבודה.¹⁸⁴ עובדים שהתפילה חשובה להם קמים מוקדם יותר ואיש אינו מעלה על דעתו לומר שיש בכך משום פגיעה בחופש הדת שלהם. אדם בעל עקרונות דתיים או אחרים, נדרש לעיתים קרובות לשלם מחיר על הדבקות בהם – לשלם יותר על אוכל טבעוני, להפסיד כסף בגלל סגירת העסק בשבת או "לבזבז" את ימי החופשה השנתיים על חגים דתיים שאינם מוכרים במדינה שלו (למשל על סוכות, אצל יהודי שומר מצוות בצרפת) – אבל אין פירוש הדבר שכופים עליו להפר את עקרונותיו. לא ברור אפוא מדוע בצבא הזמן המוקצה לתפילות צריך להיות על חשבון הצבא ולא על חשבון החייל.

אפשר להעלות את הטענה שהשכמה מוקדמת תמנע מהחייל הדתי את ששעות השינה שהוא זכאי להן לפי פקודות מטכ"ל.¹⁸⁵ ואולם לא משתמע מכך שיש להקצות זמן לתפילה לאחר ההשכמה – אפשר לתת לכל החיילים לישון עוד חצי שעה ולהציע לחיילים שמעוניינים להתפלל לקום חצי שעה לפניהם. כך אפשר למנוע גם מצב בעייתי שקיים בבסיסי אימונים רבים: בשעה שהחיילים

184 בחוק שעות עבודה ומנוחה, תשי"א-1951, סעיף 20(ד), נקבע כי "עובד ראשי להתפלל במהלך יום עבודתו בהתאם לדרישות דתו". אבל ראשית, אם העובד (היהודי) יכול להתפלל שחרית לפני העבודה, אין בסיס לבקשה לקבל בשל "דרישות הדת" זמן לתפילה על חשבון העבודה. לשון אחר, דרישות הדת אינן מחייבות תפילה דווקא "במהלך יום עבודתו". שנית, ההיתר בכל מקרה מסויג בכך ש"זמן התפילה ייקבע במקום העבודה בהתאם לצורכי העבודה ואילווציה, ובהתחשב בדרישות דתו של העובד" (שם). מכאן שאפילו אם העובד אינו יכול להתפלל לפני העבודה (כי היא מתחילה מוקדם בבוקר), אין לו זכות מוקנית לתפילה במניין, שאורכת זמן רב ולעיתים קרובות אינה מתישבת עם "צורכי העבודה ואילווציה". תודה לדנה בלאנדר שהפנתה אותי לסעיף זה.

185 פקודת מטכ"ל 33.0213 קובעת את משך השינה המזערי שחילי צה"ל בפעילויות שונות זכאים לו. בסעיף 1 לפקודה נכתב: "יש להבטיח כי לכל חייל תינתן האפשרות לישון שש שעות ביממה, לפחות, כדי שיוכל לתפקד תוך עירנות וביעילות ביתר שעות היממה".

הדתיים מתפללים חבריהם החילונים מכינים את מסדר הבוקר או מבצעים משימות מחלקתיות אחרות.

אולי הפתרון המוצלח ביותר הוא לחלק את הזמן המוקצה לתפילה: מחצית הזמן תהיה על חשבון הצבא ומחציתו על חשבון החייל. למשל, אם המחלקה משוחררת לשינה בשעה 23:00, חיילים המעוניינים להתפלל במניין יקומו בשעה 05:00, שאר המחלקה תקום בשעה 05:15 והדתיים יצטרפו לפעילות בשעה 05:30. פתרון זה יסייע לנו לענות גם על השאלה השנייה ששאלנו: האם גם חיילים שאינם מקפידים על תפילה בבית - בוודאי לא על תפילה במניין (לפחות בימות החול) - זכאים ליהנות משחרור מהפעילות הרגילה של המחלקה בשעה שחבריהם החילונים ממשיכים בפעילות (או בניסוח צבאי, "ממשיכים בלוי"ז")? מן הטיעון שהצעתי עולה שאין הם זכאים להטבה זו, שהרי אין להם מחויבות של ממש להתפלל במניין.¹⁸⁶ למיטב ידיעתי כשמסתיימת תקופת ההכשרה בבסיסי האימונים החטיבתיים ומתחילה שגרת פעילות, שיעור החיילים המשכימים ומעריבים בבתי הכנסת פוחת במידה ניכרת. דרך טובה לבדוק למי התפילה באמת חשובה ומי מצטרף לחבריו המתפללים רק בגלל לחץ חברתי או בגלל הרצון ליהנות מחצי שעה שקטה בבוקר היא לקבוע שרק מי שקם 15-20 דקות לפני שעת ההשכמה ה"רשמית" יהיה זכאי ללכת לתפילה בבית הכנסת (ולקבל 15-20 דקות נוספות על חשבון הצבא).

על כל פנים, לא נראה הוגן שהחיילים החילונים יתחילו לטפל בהכנת מסדר הבוקר ובמשימות אחרות בשעה שחבריהם הדתיים נמצאים בבית הכנסת. דניזמיר הציע שהחיילים החילונים יקדישו את הזמן הזה ללימוד טקסטים שעוסקים ביהדות ובציונות, אבל ההצעה לא יצאה אל הפועל והוא עצמו מכיר בקשיים שבה.¹⁸⁷ כל עוד אין חלופה לימודית-עיונית-רוחנית בעבור החיילים החילונים נראה לי שלא נכון להטיל עליהם מטלות צבאיות בשעה שחבריהם הדתיים מתפללים. אפליה כזאת עלולה לעורר מתח בין החיילים החילונים לחיילים הדתיים.

186 כמו בעניין הגילוח, אני מודע לקושי לברר מחויבות זו, אבל לעיתים די שהמפקד יבהיר לחייליו שהפריבילגיה ללכת לבית הכנסת על חשבון זמן הצבא ניתנת מתוך הנחה שהחיילים שעושים זאת מקפידים על תפילה במניין גם בבית והוא מצפה מהם לנהוג ביושר בעניין זה.

187 מגל, סרוגים בקנה, עמ' 244-245.

סיכומו של דבר, חיילים שאינם מקפידים להתפלל במניין בביתם אינם זכאים לדרוש שיוקצה להם זמן לתפילה במניין בצבא. אבל אפילו חיילים שתפילה במניין חשובה להם אינם זכאים לדרוש שהזמן שיוקצה לכך יהיה כולו על חשבון הצבא. כשם שבבית הם מוכנים להשכים למניין על חשבון שעות השינה שלהם, כך הם צריכים להיות מוכנים לעשות זאת בצבא. עם זאת, כיוון שבצבא קשה יותר לנהוג כך, בייחוד בתקופת ההכשרה, ראוי שהצבא יתחשב בהם ו"יתרום" להם 50% מזמני התפילות.¹⁸⁸

המקרה של חייל דתי שאין לו מחויבות לתפילה במניין דומה למקרה של "הדתי הסלקטיבי", שאני וגדעון ספיר עסקנו בו בהרחבה במקום אחר.¹⁸⁹ הדוגמה שבחרנו לנתח שם הייתה של כדורגלן שמשחק בשבת אבל מתעקש שיספקו לו אוכל כשר. טענתנו הייתה שככל שהמחויבות שלו להלכה סלקטיבית יותר, כך נחלשת יכולתו לתבוע לעצמו זכויות בשם חופש הדת. מחויבות סלקטיבית מלמדת שבעבור שחקן זה שמירת המצוות אינה עיקרון אלא העדפה בלבד, ולכן לא מגיע לו פטור מחוקים או נהלים החלים על כולם – כמו שלא מגיע פטור כזה לאזרחים אחרים שהעדפותיהם מתנגשות בחוקי המדינה. במקרה הנדון כאן הבסיס לדחיית בקשתו של החייל הדתי שיוקצה לו זמן לתפילה חזק עוד יותר: אם לא הקפיד על תפילה במניין לפני שהתגייס, ואף איננו מקפיד על כך כשהוא בחופשה מהצבא, אין בסיס לטענתו שאם לא יניחו לו להתפלל במניין בצבא יפגעו במצפונו ויכפו עליו לפעול נגד עקרונות שהוא מחויב להם.

אפשר לטעון כנגד הגישה שהצעתי בסעיף זה שהיא כרוכה בהתערבות מוגזמת בחייו הפרטיים של החייל הדתי, בבדיקה מופרזת בציציותו (תרתי משמע). אפשר לטעון גם שהיא תגזול מן המפקדים יותר מדי זמן ומשאבים, ומן הבחינה הזאת עדיפים חוקים כלליים כמו "חיילים שאומרים שהם אינם מתגלחים בספירת העומר יקבלו פטור מגילוח בימים אלו" או "חיילים שמעוניינים להתפלל יקבלו 40 דקות בבוקר לתפילה". אלה אכן קשיים, אבל אני סבור שאפשר להתגבר עליהם.

188 הצעה זו מחייבת שינויים מסוימים בפקודת מטכ"ל 34.0302, העוסקת בתפילות. בעיקר אני סבור שבניגוד למה שמופיע בפקודה אין למנוע מהחיילים שלא הולכים לתפילה לעסוק ב"סידורים אישיים" כאוות נפשם. החלופה המעשית לכך היא העסקתם במשימות מחלקתיות שונות בשעה שחבריהם הדתיים מתפללים.

189 סטטמן וספיר, דת ומדינה בישראל, עמ' 136–139.

בתגובה לטענה בדבר התערבות מוגזמת אפשר לומר שמן העבר האחר עומדת הסכנה שרבים יקבלו פטור שאינו מגיע להם וכך יופלו החיילים החילונים לרעה; בתגובה לטענה בדבר הזמן והמשאבים הנחוצים לבדיקה של כל מקרה לגופו אפשר לומר שמפקדים נדרשים לבדוק גם חיילים שמבקשים פטור מגילוח (או מפעילות אחרת) על בסיס רפואי. אני משוכנע שמפקדים יכולים למצוא את שביל הזהב בין התערבות מוגזמת בחייו של החייל הדתי לבין היענות בלתי מסויגת לבקשותיו.

3. חופש הדת ושירת נשים

מבקרי ההדתה סבורים שהיציאה של צוערים מטקס בבה"ד 1 בגלל שירת נשים היא דוגמה מובהקת לסכנות שבתהליך ההדתה העובר כביכול על צה"ל. לסכנות האלה נדרשתי למעלה. עתה ברצוני לשאול אם יש ממש בטענות החיילים ששירת נשים באוזני גברים מנוגדת לדרישת ההלכה ולכן כאשר כופים עליהם לשמוע אותה פוגעים בחופש הדת שלהם. אם כך הדבר, הרי יש לאפשר לחיילים דתיים לצאת מטקסים בשעה שנשים שרות או שלא להיכנס אליהם מלכתחילה.

אלא שאין כאן איסור הלכתי של ממש ולכן הדרישה להפר אותו אינה יכולה להיחשב התקפה על מצפונם של הדתיים.¹⁹⁰ מאז קום המדינה התקיימו בארץ מאות טקסים בהשתתפות רבנים ואישי ציבור דתיים ואיש מהם לא יצא בזמן ששרו בהם זמרות או ביקשו משום כך שלא להשתתף בטקסים אלו. זאת ועוד: כפי שהראו כהן וזיסר, עד 2008 נעדר לחלוטין הנושא של שירת נשים מן השיח הדתי והוא לא נידון אפילו בספרים שעסקו ב"הלכות צבא".¹⁹¹ דומה אפוא שרובו המוחלט של הציבור הדתי, בוודאי הלא-חרדי, אינו רואה בשמיעת קול אישה עבירה דתית של ממש.¹⁹² וגם אילו היה מדובר בעבירה דתית של ממש, לא נובע

190 שם, עמ' 142.

191 Cohen and Susser, *Women Singing, Cadets Leaving*. לניחות מקיף ושיטהי של הפולמוס על שירת נשים בעשור האחרון ראו אומיאל-פלדמן, מפגשי זהויות במרחבים הציבוריים, עמ' 222. להערכתה מדובר בנושא "שהיה עד לפני שני עשורים זניח ושולי בחברה הציונית דתית [ש]זינק ברמת חשיבותו או לפחות ברמת בולטותו בשיח הציבורי הפנים-מגזרי כמו גם הכללי בחברה הישראלית".

192 בנייר עמדה שפרסם הרב אלי סדן, ראש המכינה הקדם-צבאית בעלי, הוא קבע במפורש שאפילו "מי שמחמיר על עצמו בחייו הפרטיים [דהיינו מחוץ לצבא], טוב יעשה

מזה בהכרח שחייבים לאפשר לחיילים דתיים לצאת בזמן שירת נשים. הזכות לחופש הדת - כשאר הזכויות - איננה ערך עליון והיא עשויה להידחות מפני שיקולים אחרים, במקרה הזה מפני הרצון להבטיח כבוד שווה לנשים בחברה בכלל ובצבא בפרט. מי שעקרונות דתו מביאים אותו לעשות מעשים שפוגעים במאמץ לקדם שוויון בין גברים לנשים צריך לשרת ביחידות שבהן בעיות כאלה אינן מתעוררות, בעיקר יחידות שמותאמות לחיילים חרדים, או לעזוב את הצבא. כך או אחרת, אדם כזה אינו יכול להיות קצין, שנדרש מכוח תפקידו להכיל עמדות והתנהגויות שונות משלו ואמור להיות נאמן למטרות הצבא ובכללן קידום של שוויון מגדרי.¹⁹³

בהתחשב בעובדה שהמעמד ההלכתי של האיסור לשמוע שירת נשים אינו חד-משמעי, חשוב במיוחד שלא להיעתר לבקשות פטור של דתיים בהקשרים אלו. אם מדיניות הצבא תהיה להעניק פטורים כאלה, מספר החיילים הדתיים שיבקש לקבלם ילך ויגדל; בעיקר ביחידות של בני ישיבות ("בנישים"), שהרי חייל דתי שלא יצא בשעה שחבריו יצאו כאילו אמר להם שהם עושים עניין ממשוה לא חשוב, או לחלופין הודה שהוא מזלזל בעבירה דתית חמורה. יתר על כן, אם יגדל כל כך מספר היוצאים (ברשות) יעדיפו מפקדים לקיים טקסים בלא השתתפות זמרות על אף ההשלכות הבעייתיות של העדפה זו באשר למעמד הנשים בצה"ל. כשבכל זאת יכללו זמרות בטקסים ייחשב הדבר אות של חוסר כבוד לחיילים הדתיים וסירובם להשתתף בהם רק ילך ויגבר.¹⁹⁴

שלא כמו לסירוב לשמוע שירת נשים, לסירובם של חיילים דתיים מסוימים להשתתף בפעילויות הכרוכות בקרבה גופנית עם חיילות יש בסיס איתן יותר. השתתפות בפעילויות כאלה עלולה לפגוע פגיעה קשה בעקרונות שהם מאמינים בהם ומתנהגים על פיהם מאז עמדו על דעתם. לכן בהקשר הזה הטענה על פגיעה בחופש הדת משכנעת יותר. פקודת השירות המשותף מטפלת בעניין

אם יסמוך על מנהגם של הרבנים הגדולים, יוריד ראשו בעת שירה ולא יחולל מהומות" (חיים לוינסון ויאיר אטינגר, "מבכירי הציונות הדתית מתייצב לצד הרבצ"ר: הדרת נשים - עיוות ההלכה", הארץ, 2.2.2012).

193 ראו בפקודת השירות המשותף (נספח 3).

194 לתהליך דומה ראו מה שכתבתי לעיל בסוף הדיון על גילוח בצבא.

זה ומאפשרת לחיילים דתיים לא להשתתף בפעילויות כאלה ולא לשרת ביחידות מעורבות. כפי שטענתי למעלה, קשה מאוד לקבוע מראש לגבי כל יחידה וכל פעילות כיצד לאזן בפועל בין הצורך לכבד את חופש הדת לבין הדרישה שלא לפגוע בכבוד החיילות ולא להפריע להן להשתלב בצבא.

שליחות וממלכתיות

אחד המפקדים הבכירים שעמם שוחחתי אמר לי שבעיניו קצין המתנהג בממלכתיות הוא קצין הרואה בעצמו "כלי של הממלכה"; לא אישיות פרטית בעלת אינטרסים והעדפות, אלא מי שמסור לגמרי לענייני הצבא ורואה בעצמו בראש ובראשונה קצין.¹⁹⁵ לתפיסה העצמית הזאת אמורות להיות השלכות מרחיקות לכת על התנהגותו: הוא לא ייכנס למקומות מסוימים (כמו מועדוני לילה); הוא לא יאמץ התנהגויות מסוימות (הוא לא ישתטה, ינבל את פיו או ינהג בקלות דעת); הוא יקפיד במיוחד להתרחק ממעשים אסורים כגון חטאים מיניים או קבלת טובות הנאה; וכך הלאה. מעמדו מחייב אותו גם להופעה חיצונית ייצוגית ומכובדת, בין שהוא במדים ובין שהוא בלבוש אזרחי.

תפיסה זו מזכירה את הציפיות שיש בהלכה ממנהיג דתי. בניסוחו של הרמב"ם:

ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול הַשֵּׁם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואע"פ שאינן עבירות הרי זה חילול את השם. כגון [...] שְׁרִיבָה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהן, או שְׁדָבוּרוֹ עִם הַבְּרִיּוֹת אִינוּ בְּנַחַת וְאִינוּ מִקְבֵּלִין בְּסִבְרַת פְּנִים יְפוֹת אֲלֵא בְּעַל קִטְטָה וְכַעַס, וְכִיּוֹצֵא בְּדַבְרִים הָאֵלּוּ הַכֹּל לְפִי גְדֻלוֹ שֶׁל חָכֵם צָרִיךְ שִׁדְקָדֵק עַל עֲצָמוֹ וַיַּעֲשֶׂה לְפָנֶיךָ מְשׁוֹרֵת הַדִּין [...] ¹⁹⁶.

¹⁹⁵ ריאיון עם תא"ל איתי וירוב, ראש מטה זרוע יבשה, 17.9.2017. בינתיים הועלה וירוב לדרגת אלוף והוא כיום מפקד המכללות הצבאיות.

¹⁹⁶ משנה תורה, הלכות יסודי התורה ה, יא.

הבנה זו של מושג הממלכתיות מקרבת את המושג להגדרת הערך "שליחות" במסמך "רוח צה"ל":

החייל יראה בשירותו הצבאי שליחות; יהיה נכון לתרום כל שביכולתו להגנת המדינה, אזרחיה ותושביה. זאת בהיותו נציג של צה"ל הפועל מתוקף ובמסגרת הסמכויות שניתנו לו על פי פקודות הצבא.

מכאן שמפקדים דתיים אמורים לראות בעצמם שליחים של הציבור כולו, שפועלים למען טובת הצבא והמדינה, ולא שליחים של המגזר שבאו ממנו, שיש להם כביכול חובה מיוחדת לדאוג לאינטרסים שלו. אם במגזר הדתי אומרים על קצין בכיר מסוים שהוא "משלנו" או מנסים להפעיל לחצים פוליטיים ואחרים כדי לקדם אותו,¹⁹⁷ יש לו סיבה לדאגה; דאגה שמא הוא נתפס בקרב חבריו, פקודיו או מפקדיו כקצין סקטוריאלי, ודאגה גדולה עוד יותר שמא – גם אם שלא ביודעין – הוא אכן כזה.¹⁹⁸

כדי להתמודד עם שכנות הסקטוריאליות, ועם חוסר האמון במוסדות המדינה שעלול לנבוע ממנה, יש מדינות שבהן אוסרים על נושאי תפקידים ציבוריים לעטות על עצמם בעת מילוי תפקידם סמלים דתיים בולטים, כגון צלב, טורבן או כיפה. לאחרונה העבירה קוויבק חוק האוסר על עובדי ציבור – מורים, קציני

197 בנובמבר 2017 דווח שבפגישה בין רבני הציונות הדתית לרמטכ"ל הלינו הרבנים על כך שאין מקדמים קצינים דתיים לתפקידים בכירים (עדו בן פורת, "לקצינים דתיים בצה"ל אין איך להתקדם", ערוץ 7, 16.11.2017). לדעתי ראוי שהרמטכ"ל ידחה על הסף ובאופן חד-משמעי ניסיונות כאלה להתערב בתהליכי המינויים בצבא. כשם שדלת הרמטכ"ל אינה פתוחה בפני נציגים חילוניים המבקשים לקדם קצינים חילוניים, כך אין מקום שדלתו תהיה פתוחה בפני רבנים המבקשים בקשות דומות. זאת ועוד, חיילים וקצינים דתיים אינם מגיעים לצבא כנציגי המגזר או כשליחיו ורובם המכריע כלל אינם רואים ברבני הציונות הדתית את מי שמייצגים אותם מול הצבא.

198 דומה שהתופעה של לחצים פוליטיים על מינויים מקצועיים רווחת במגזר הדתי הרבה יותר במגזר החילוני גם מחוץ לצבא. מפי אדם שניהל את מחלקת החינוך ברשות עירונית גדולה, וישב בעשרות מכרזים למינוי מנהלי בתי ספר, שמעתי שבכל המכרזים לניהול בתי ספר דתיים הופעלו על הוועדה לחצים פוליטיים למנות אדם כזה או אחר – מה שכמעט לא קרה במכרזים לניהול בתי ספר חילוניים.

משטרה, סוהרים, שופטים ועוד – לשאת על גופם סמלים דתיים כאלה.¹⁹⁹ אינני מציע לאמץ הגבלה כזאת אצלנו, אבל אפשר להסתייע בה כדי לנתח את הערך "שליחות". נמיינו פקודה שמורה לחיילי צה"ל לחבוש כומתה או כובע כל זמן שהם לובשים מדים. התוצאה של פקודה זו תהיה שרוב החיילים לא ידעו אם מפקד מסוים דתי או לא ולכן לא יוכלו לחשוש בו שהוא פועל לטובת המגזר או פועל כדי לקדם ערכים דתיים. הוא עצמו ירגיש נוח יותר בהתנהלותו, חופשי מהציפיות של שני הצדדים ממנו. אני מבקש לטעון שגם בהיעדר פקודה כזאת מן הראוי שמפקדים חובשי כיפה (כמו בעלי תפקידים ציבוריים אחרים) יפעלו כאילו אין להם כיפה על הראש – לא שיהגו כאילו אין הם יראי שמיים, אלא שלא ייראו כמי שמייצגים את המגזר הדתי, נותנים לו דין וחשבון, אמורים לקבל ממנהיגיו הנחיות או נותנים למלש"בים או לחיילים מן המגזר יחס מיוחד.

הרבנות הצבאית

בפרק הקודם דחיתי בעקבות מחקרו של קמפינסקי את הטענה שרק לאחרונה החלה הרבנות הצבאית (במסגרת "תהליך ההדחה") לעסוק בתכנים חינוכיים. אבל מן העובדה שהיו לה יומרות חינוכיות משחר קיומה לא משתמע שכך היה ראוי שיהיה. מי שאמור להיות ממונה על חינוך החיילים הוא בראש וראשונה המפקד. החינוך נעשה באמצעות דוגמה אישית, שיחות עם החיילים ופעילויות אחרות שהמפקד יוזם או מאשר. אבל גם כאשר המפקד מזמין דוברים מבחוץ לשוחח עם חייליו או מאשר את בואם הוא נדרש לפקח, לפחות באופן כללי, על התכנים; גם כשהמרצים הם חיילים וקצינים בחיל החינוך, קל וחומר כשמדובר במרצים מחוץ לצבא.

כשמפקדים מבקשים להיעזר בדוברים אחרים, במערכי הדרכה או בחומר עזר על ערכי צה"ל ודילמות פיקודיות ואתיות, הם פונים לחיל החינוך, שזו המומחיות שלו וזה ייעודו. הם רשאים להזמין על פי שיקול דעתם גם מרצים שאינם מחיל החינוך ובכלל זה את אנשי הרבנות הצבאית. אבל את הרב הצבאי אין הם אמורים

199 ראו "קוויבוק העבירה חוק שאוסר על לבישת סמלים סתיים במקומות עבודה ציבוריים, כולל כיפות", הארץ, 17.6.2019.

להזמין משום שיש לו סמכות מיוחדת בתחומים הרלוונטיים אלא משום שיש לו (אם יש לו) כישרון להעביר בהצלחה מסרים חינוכיים שהמפקדים רוצים להנחיל לחיילים. אין מניעה, כמובן, שילמד מקורות מהמסורת הדתית (תנ"ך, תלמוד וכך הלאה), ובלבד שלא ישתמש בהם לצורך הטפה דתית (או "מסע התעוררות").

אם נידרש אפוא למאבק המתקשר בין חיל החינוך ובין הרבנות הצבאית בשאלה בידי מי ראוי להפקיד את חינוך החיילים, ובייחוד את החינוך היהודי שלהם (כלומר מה מקומו של "הענף לתודעה יהודית"), עמדתי היא שמן הראוי להפקידה בידי חיל החינוך. חיל החינוך הוא שאמור לנסח מסמכים מכוננים כמו "רוח צה"ל" או "ייעוד וייחוד", להגדיר תכליות חינוכיות, להכשיר מש"קים וקצינים שסייעו למפקדים בהנחלת ערכי צה"ל, לפתח לתכלית זו מתודות וכלים חינוכיים, להתריע על פגמים בהתנהגות האתית של מפקדי צה"ל וחייליו ועוד. אין מניעה שבחלק מהפעילויות הללו ייעזר חיל החינוך במשאבים שהרבנות הצבאית יכולה לספק, למשל יצרף את הרבצ"ר לצוות שעוסק בחיבור מסמך כמו "ייעוד וייחוד" או לפחות יבקש את תגובתו. אבל האחריות הבסיסית ליזום ולנהל פעילויות אלו צריכה להיות של חיל החינוך.

דומה שבשנים האחרונות הולכת וגוברת מידת המעורבות של רבנים צבאיים בהצאות ובפעילויות חינוכיות אחרות בהשוואה לעבר. התוצאה של מעורבות גוברת זו בעייתית: הפיקוח של המפקדים על התכנים החינוכיים שהם רוצים להעביר לחייליהם הולך ונחלש, וחמור מזה – נוצר הרושם שהרבנות ממלאת תפקיד מרכזי בחינוך החיילים (רושם שראוי, כאמור, להתנגד לו). כפי שחזרתי והדגשתי, כשם שהמדינה אינה כפופה להלכה ואינה מתייעצת עם רבנים (בתפקידם כרבנים) בשאלות פוליטיות וחינוכיות, כך הצבא אינו כפוף לדת ואינו תלוי בדעותיהם של רבנים, כולל רבנים צבאיים, בעניינים חינוכיים או מבצעיים. הואיל וכך גם אין לראות ברב היחידה חלק מקבוצת הפיקוד המצומצמת של היחידה ואין להעניק לו מעמד כזה באירועים של היחידה. "פמליית הפיקוד" צריכה לכלול את המפקד והסגן ובנסיבות מסוימות גם קצין נוסף (מפקד ההכשרה, קצין האג"מ וכדומה); רב היחידה אינו צריך להימנות עם פמליה זו.

בשנים האחרונות נשמעת הטענה שהממלכתיות בצה"ל נחלשת. עוד נטען שהיחלשות זו משקפת את ההיחלשות הכללית של הממלכתיות בחברה הישראלית. בפרק הראשון הצבעתי על הקשיים העולים מן השימוש במושג זה, שהגדרתו לעולם רחבה מדי או צרה מדי: היא רחבה מדי כאשר כוללים בו כמעט את כל הערכים הרצויים - דאגה לכלל, זכויות היחיד, מעורבות חברתית וכדומה; והיא צרה מדי כאשר הוא מצטמצם לכדי היעדר משוא פנים והעמדת האינטרס האישי או המגזרי לפני האינטרס הציבורי. ואולם בין שמקבלים את ההגדרה הרחבה של ממלכתיות ובין שמקבלים את ההגדרה הצרה שלה, בגלל האמביוולנטיות של מושג זה אין הוא יעיל בניתוח עובדתי או נורמטיבי של תהליכים חברתיים ולכן השימוש בו לעיתים קרובות פולמוסי.

טענתי שכאשר מדברים בשנים האחרונות על היחלשות הממלכתיות בצה"ל, הכוונה כמעט תמיד לבעיות הקשורות למה שמכונה תהליך ההדתה של הצבא - למשל לסכנה שהתחזקות ההשפעה של רבנים תערער את סמכותם של המפקדים, תפגע בשוויון המגדרי ועוד. בפרק השני ניסיתי להראות שטענות אלו חסרות בסיס. אין חולק על כך שביחידות מסוימות בצבא יש עלייה בשיעור החיילים והמפקדים הדתיים, אבל אין ראיות של ממש להשפעות המסוכנות שיש כביכול לעלייה זו על הצבא בפרט ועל החברה הישראלית בכלל.

אין בכך כדי להכחיש שהעלייה בשיעור הדתיים (ולתקופה מסוימת, העלייה בהשפעת הרבנות הצבאית) הובילו מפעם לפעם להתנהגויות פסולות שהפרו את האיזון הראוי בין האינטרסים של החיילים הדתיים לאלה של החיילים והחיילות החילונים. ייתכן גם שניתן משקל רב מדי לרבנים או לגישה הדתית ככלל, אך שהצבא איננו מחויב במהותו לרבנים או להלכה. אבל שלא כמו בתמונה שמציירים מבקרי ההדתה, לא מדובר במגמה ברורה (מוכוונת בחלקה מלמעלה) שיכולה לסכן את הרמה המקצועית והאתית של הצבא כצבא העם. יש לזכור גם שלעיתים המגמה מתהפכת והאיזון מופר לטובת החילונים.

בפרק השלישי הצעתי כמה עקרונות להסדרת מעמד הדת והדתיים בצה"ל. ביסוד העקרונות האלו עומדת ההנחה שמן הראוי שהעקרונות המעצבים את מעמד הדת והדתיים במדינה יעצבו גם את מעמדם בצבא. כלומר אם למדינה מותר להיות מדינה "יהודית" גם לצבא מותר להיות כזה, למשל בכל הנוגע לעיצוב הטקסים שהוא עורך; ואם המדינה היא גם דמוקרטית, עליה לכבד גם

את הזכות לחופש הדת ולחופש מדת של חייליה. יש לתת לזכויות הללו פירוש זהיר ומצומצם: חופש הדת של החיילים הדתיים אינו מקנה להם זכות לעצב את המרחב הצבאי בצורה שתתאים לגמרי לאווירה הדתית ולמנהגים הדתיים שהם רגילים להם בבית, והחופש מדת של החיילים החילונים אינו מקנה להם זכות לעצב את המרחב בצורה חילונית לגמרי, שחפה מסמלים או מתכנים דתיים. אין צריך לומר שהעקרונות המוצעים אינם מספקים פתרון חד-משמעי לכל דילמה באשר למעמד הדת או הדתיים בצה"ל. היישום שלהם הלכה למעשה תלוי בתנאים רבים שאי אפשר להגדירם מראש.

הייתי רוצה לחשוב שאם יפעל הצבא בהתאם לעקרונות הנזכרים כאן הוא יהיה "ממלכתי", אבל לנוכח הניתוח הביקורתי שהצעתי למושג זה אינני בטוח שיש לאמירה זו משמעות רבה. אם יש מובן של ממלכתיות שאני שמח להשתמש בו זהו המובן שייחסתי בפרק האחרון לערך "שליחות"; ממלכתיות היא תכונה של מפקדים, שככל שהם עולים בסולם הדרגות כך הם רואים את עצמם בכל אורחות חייהם פחות כאנשים פרטיים ויותר כמשרתי ציבור. כשהדברים אמורים במפקדים דתיים, משמעות הדבר שאין הם רואים את עצמם שליחי המגזר שהם משתייכים אליו, שאין הם מפרשים את הפקודות שהם מקבלים על פי תפיסתם הדתית, שהאופי שהם משווים למרחב הציבורי ביחידותיהם והתכליות שהם מבקשים לקדם תואמים את כלל החיילים ולא את החיילים הדתיים בלבד.

נ ס פ ח י ם

נספח 1. מסמך הרמטכ"ל בנושא ממלכתיות

נספח 2. ממלכתיות: תפיסת המושג וביטוי בצה"ל - טיוטה להתייחסות

נספח 3. פקודת השירות המשותף

צבא ההגנה לישראל
לשכת ראש המטה הכללי
טל': 0302-1111
עותק מספר_ מתוך_ עותקים
02000054-16-332 סימוכין:
י"ח אב תשע"ו
22 אוגוסט 2016

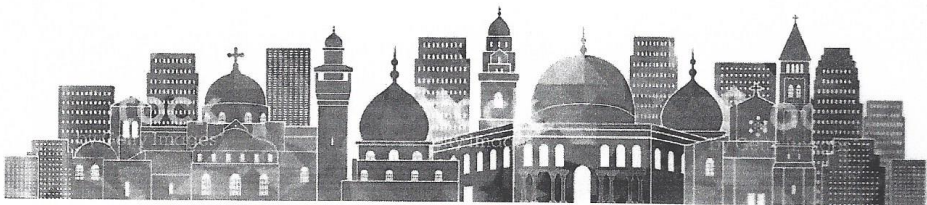

לשכת הרמטכ"ל

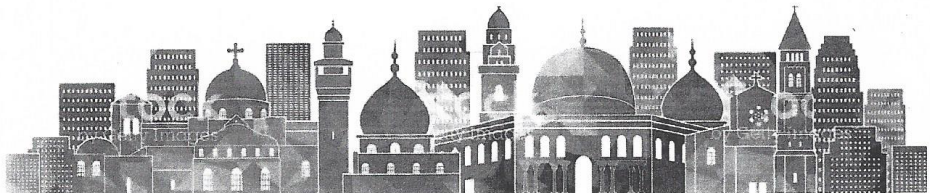
מסמך הרמטכ"ל בנושא ממלכתיות

מפקדים,

- בשבועות האחרונים שוחחתי עם כל מפקדי הבאי"חים והבה"ידיים בצה"ל, מתוך רצון לעמוד על אתגרי הממש עם המלשביים ועל תהליך קליטתם בצה"ל. בממש שהתקיים בלשכתי נדונו סוגיות רבות שחשבתי שראוי כי מפקדי צה"ל כולם יכירו.
- מטרת הפעילות המבצעית השוטפת והמיוחדת המבוצעת על ידכם מידי יום היא לסכל פיגועים, להרתיע את אויבנו ולהבטיח את קיומה של המדינה ואת שלום אזרחיה ותושביה. לצורך משימה זו קולט צה"ל, כצבא עם ממלכתי, חיילים וחילות מכל רובדי העם והחברה ולאור זאת יש להציב את ערך הממלכתיות בבסיס השיח בצה"ל, ועל אחת כמה וכמה בהכשרות היסוד.
- למפקד חשיבות רבה כגורם המוביל את השיח עם החיילים ובכך מממש את אחריותו כלפיהם. אני סבור כי יש חשיבות עליונה בשיח שוטף של המפקדים עם פקודיהם בכל הדרגים, המאפשר להם לדון בסוגיות שעל סדר היום באופן קבוע ושיטתי. המפקד הוא שצריך להוביל את השיח, ליזום אותו ולקיים אותו, ואל לו להעביר חובה זו למי שאינו נמנה עם סגל הפיקוד הישיר ביחידה.
- עלינו ליצור סביבה המאפשרת ללכד את בני הנוער המתגייסים אלינו מהחברה הישראלית במטרה להעצים את המלכד והמאחד מתוך הכנה שצה"ל פתוח בפני כל אדם באשר הוא אדם. בהקשר זה יש להימנע מעיסוק בחיכוכים ובשסעים ומהעצמתם. אמנם יהיה זה נכון לתת בידי החייל והמפקד כלים להתמודד עם מגוון החיילים המשרתים ביחידה, אולם לא נכון להעצים את החיכוכים העלולים להתגלות כתוצאה מעיסוק בנושאים אלו באמצעות מרצי חוץ (נשאר את העיסוק בשסעים לקורסי הפיקוד הבכירים).
- בראייתי, כמפקדים עלינו להשקיע זמן וחשיבה בכל היחידות (ולא רק בשלב ההכשרה) באופן מימוש העיסוק בנושאים המלכדים והמאחדים, ולוודא כי אכן מתקיים עיסוק מהותי, שיטתי ואיכותי בסוגיות אלה מתוך רצון שהעיסוק יאפשר לצה"ל לממש את ייעודו: להגן על המדינה, להבטיח את קיומה, ואם נדרש – לנצח במלחמה.

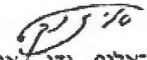

6. פרק ההכשרה הראשוני, שבו האזרח מתחיל את דרכו בצה"ל, הוא קריטי לעיצוב דמותו כחייל ולשילובו במערכת הצבאית באופן מוצלח. פרקי הכשרה אלה שונים זה מזה במאפייניהם ובאורכם, אך תפקידם זהה – לטעת בחיילים יסודות עיקריים וידע צבאי בסיסי ולקבוע רמת דרישות ונורמות ברורה עבורם. ביצוע נכון של אלה יסייע לחייל להיות חייל טוב יותר למשך כל שירותו הצבאי.
7. בשלב המעבר מהיות אזרח להיות חייל, חל שינוי במצופה ממנו. בעוד שכשאתם הוא אזרח הוא פרט במדינה דמוקרטית ומשכך חלות עליו חובות וזכויות מסוימות, הרי שהשירות בצה"ל הוא שירות בארגון לא דמוקרטי המבוסס על מערכת של פקודות וחוקים, על היררכיה צבאית ועל סדרים שונים בתכלית מאלה שבסביבה האזרחית. בהקשר הזה נדרשת ההבנה שצה"ל איננו דמוקרטיה, אך הוא צבא המשרת מדינה דמוקרטית.
8. אני מצפה מכם שתטיעו בקרב פקודיכם שלושה עקרונות בסיסיים, שנדרשת הפנמה אמיתית שלהם לאורך כל שלבי השירות הצבאי:
 - א. השבועה – יש חשיבות בלימוד השבועה ובהפנמתה מתוך הבנה שהיא מבטאת את מחויבות החייל למערכת הכללים והחוקים הנגזרת מתפקידו של צבא במדינה דמוקרטית.
 - ב. הפקודה – יש להפנים את חובת הציות לפקודות בצבא וביצוען. לצד זאת, יש להדגיש את ההבחנה בין פקודה לפקודה בלתי חוקית ואת החובה לא לבצע פקודה בלתי חוקית בעליל. יש לעשות זאת תוך הצגת אירועים שבהם ניתנה פקודה בלתי חוקית בעליל והסבר ההריגות שבהם.
 - ג. דוח צה"ל – יש ללמוד ולהפנימה כמצפן הערכי של חיילי צה"ל ומפקדיו, תוך הבנת המקורות שהיא מבוססת עליהם, מרכיביה וההיגיון שעומד מאחוריה.
9. לבתי הספר לפיקוד חשיבות ייחודית בהנחלת תפיסת הממלכתיות ובמתן הכלים למפקדים לממש את משימתם. לאור זאת יש להעצים באופן ניכר את העיסוק בתכני הממלכתיות בהכשרות שבבתי הספר לפיקוד. יש להתאים את הפעילות החינוכית לדרג ולכשירות הנדרשת תוך צמצום השימוש בגורמי חוץ (מרצים, הצגות, סדנאות) והעצמת תפקידו של המפקד.
10. אני רואה חשיבות עליונה בטיפול בחיילים המתגייסים. במסגרת זאת צריך לספק מענה רחב ואיכותי למתגייסים מהאוכלוסיות החלשות ולצד זאת להוביל מוקלטים לצמצום הנשר ביחידות ולצמצום תופעת הנפקדות והעריקות. בסיסי ההדרכה צריכים לפעול לפי תפיסת "מלחמה על כל חייל", מתוך הבנה שהצלחה בקליטת החיילים בצה"ל בשלבים הראשונים תגדיל את סיכוייהם לסיים את השירות.

11. **המשמעת הצבאית** היא עמוד השדרה של צה"ל ואמצעי לקבוע רמת דרישות וטרמות שיאפשרו לממש את משימות הפרט והיחידה. גם בסוגיה זו, כמו בסוגיות אחרות, יש חשיבות לאופן ההסברה והאכיפה. כך למשל בסוגיית הוקנים, הסברה נכונה של הפקודה והעומד מאחוריה יכולה ליצור רמת הזדהות גבוהה יותר של החיילים. אין לצה"ל כוונה פלגוע ברגשותיו של חייל דתי או חילוני ויש לוודא קיום הפקודה כרוחה.
12. **הרשתות החברתיות** מעמידות אתגר פיקודי חדש בפני המפקד הווטר. לצורך ההתמודדות עימו, יש להטמיע בקרב המפקדים את האתגר ואת מאפייניו, לספק בידיהם כלים ולהעבירם הכשרה מתאימה.
13. **תופעת התרומות** כפי שמתקיימת במקרים רבים היא תופעה פסולה ואסור לאפשר אותה. על המפקדים לוודא שאין תרומות שאינן מוסדרות מכל סוג ובעיקר תרומות של ציוד צבאי. ודאי שאין לאפשר תרומות מסוג זה תוך "עצימת עין" או לאשר תרומות "אפורות". כפי שכבר ציינתי, אני רואה חשיבות רבה במיקוד התרומות לשם העצמת החיילים עם שחרורם באמצעות מתן תואר ומקצוע לכל חייל.
14. **הוקרת המשרתים**. צה"ל עושה מאמץ להוקיר את החיילים והחיילות המשרתים עם סיום שירותם באמצעות מתן מלגות לתואר או לרכישת מקצוע לכל מי שהגיע, לסיום השירות ובייחוד ללוחמים. נוסף על כך הועלו דמי הקיום של החיילים באופן חד, בביטוי להערכה כלפי שירותם. עלינו להסביר לחיילים את החשיבות הרבה שהצבא רואה בהבטת ההוקרה על עשייתם עם סיום שירותם.
15. **תשתיות מכבדות**. קיימת חשיבות רבה לרמת התשתיות העמדות לרשות החייל בבסיסים חשונים, למראה הבסיסים, החדרים, המטבחים, חורי השירותים וכו'. תשתיות אלה, רמת ההדרכה ותשתיות ההדרכה הן הבסיס המעיד על רצינות המערכת ביחסה לפרט, והן אלה שיבטיחו רצינות ויחס מכבד מצד החיילים. אני רואה חשיבות בהשקעה בתחום זה ואנו מתכוונים לקדם גם אותו.
16. **יחס לחיילים**. חשוב להתייחס לחיילים באופן מכבד; לכבד את זמנם ואת כבודם האישי.
17. **התנדבות**. ערך ההתנדבות הוא ערך חקיים בצה"ל מיום הקמתו וימשיך להיות ערך מוביל בו. יש למקד את פעילות ההתנדבות במקומות הנמצאים בליבת ההסכמה של החברה הישראלית, תוך הפעלת שיקול דעת מצד המפקדים.
18. **לסיכום**, בצה"ל משרתים עשרות אלפי חיילים הנדרשים להפוך מאזרחים לחיילים וללוחמים. מדובר באתגר גדול, ועלינו כמפקדים לעסוק בו כל העת כדי לוודא שהתהליך יבוצע באופן איכותי, שיטתי ומקצועי. אני בטוח כי יש בידיכם הכלים לממש אתריות זאת ואני סומך עליכם ומגבה אתכם בעשייה זאת.

עלו והצלחו,

רב-אלוף גדי אליונקוט
ראש המטה הכללי

בלמים

ממלכתיות

תפיסת המושג וביטוייו בצה"ל

טיוטא להתייחסות

מחלקת החינוך/ענף חינוך והסברה/מדור הסברה

1 כללי

השירות בצה"ל מחייב את המשרתים בו לנכונות למסירות נפש להגנת המדינה, לפעול כשליחים למען בטחון מדינת ישראל ללא נטיות, בכפיפות לדרג מדיני תוך כיבוד ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. תביעה זו מגולמת באחד מערכי היסוד במסמך רוח צה"ל הוא **אהבת המולדת ונאמנות למדינה** - ביסוד השירות בצה"ל עומדות אהבת המולדת והמחויבות והמסירות למדינת ישראל - מדינה דמוקרטית המהווה בית לאומי לעם היהודי - לאזרחיה ולתושביה. עם זאת, **הערך ממלכתיות אינו כתוב בו מפורשות. לאחרונה, התערור הצורך להגדיר את המושג ואופן ביטוי בצה"ל.**

אופי המשמעות אליהם נדרש, אופי השירות בצה"ל ומעמדו של צה"ל בחברה הישראלית **מחייב הבנה מלאה של ערך הממלכתיות** אשר אינו מפורט דיו ברוח צה"ל. **מטרת מסמך זה היא להגדיר מהי ממלכתיות בצה"ל ואת נורמות ההתנהגות המעשיות הנגזרות ממנה בצה"ל.**

2 מהי ממלכתיות?

- ממלכתיות¹ הינה תפיסת עולם סדורה שנשענת על תפיסתו הפוליטית האזרחית של בן גוריון, תפיסה לה היו שותפים כמעט כל החוגים והזרמים במפה הציונית בישוב ובמדינת ישראל עם הקמתה. עיקרה של תפיסה זו דרישה להכרה בעליונות המדינה והאינטרס הכללי על פני גופים ואינטרסים מגזריים ופרטיקולאריים.
- התפיסה המגולמת בממלכתיות הישראלית רואה בקיומו של מרחב ציבורי מפותח תנאי לחיים ריבוניים ומשמעותיים של הפרט ולכן מדגישה את חשיבות ההשתתפות במרחב הציבורי- פוליטי ואת פיתוחן של תודעה ואחריות אזרחית².

¹ המושג "ממלכתי" החל בתרגום עברי שניתן בראשית המאה העשרים על ידי בן גוריון למילה הרוסית "סודארסטבו", משמעותה הלשונית המקורית היא "ממלכה" או "אימפריה", ומציינת בשפה הרוסית המודרנית את המילה "מדינה". "ממלכתי" במובן זה משמעותו "של המדינה" (Kedar, 2002). בכך דומה המושג למושג "לאומי", אך האחרון נמצא בלתי-מתאים למציאות של המדינה שבדרך, בה לא כל התושבים היו צפויים להיות בני אותו לאוס, ולא כל בני הלאוס היהודי ברחבי העולם היו צפויים להיות תושבי המדינה (Kedar, 2002). בהמשך, כאמור, פיתח בן גוריון את המושג "ממלכתי" לכדי תפיסה פוליטית רחבה בשם "ממלכתיות".

² ממלכתיות היא איפוא תפיסה אזרחית המבוססת על תודעה של ריבונות ועל האחריות הנגזרת ממנה על מכלול היבטיה של ההתנהגות האזרחית והתרבות הפוליטית במדינת ישראל.

• תפיסת הממלכתיות כוללת מספר דרישות:

1. הכרה בסמכות המדינה : החברה הישראלית ועוד לפני, התנועה הציונית, הייתה רב גונית וכללה שמאליים וימניים, סוציאליסטים וליברליים, חילוניים ודתיים, בעלי שיוך אידיאולוגי ומפלגתי חזק וברור. הקמת המדינה הייבה יצירת מוקד מרות ריבוני אחד לניהול ענייני המדינה והטמעה של סמכותה המחייבת והבלעדית של המדינה, באמצעות רשויותיה המוסמכות. לאינטרס הכללי ולמרחב הציבורי חשיבות רבה ויש להגן עליהם מפני השתלטות של קבוצות או מגזרים שינצלו את המרחב הציבורי לתועלתם, תוך כדי פגיעה באינטרס הכללי.

2. מסורת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי: קיימת מחויבות חזקה לדמוקרטיה, לשלטון החוק, לערכים אזרחיים, ולתפיסה של ממלכתיות ישראלית המדגישה שישאל היא מדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי, על זהותו, צרכיו ותרבותו, על כל גווניה, ובה בעת היא מדינת כל אזרחיה, ה'רואה ערך בריבוי הקבוצתי-התרבותי והזהותי הקיים בה ומכבדת אותו.

3. ישראל היא מדינה דמוקרטית: דמוקרטיה היא שיטת משטר וסדרי שלטון, אך גם תפיסת עולם ערכית, הדוגלת בשוויון ערך האדם ובשוויון זכויות מלא לכול האזרחים, ומעמידה את האדם במרכז כיצור תבוני האחראי לחייו ולחברה בה הוא חי. בהתאם לכך, המחויבות לזכויות האדם והאזרח היא עיקרון מרכזי בכל משטר דמוקרטי ומכאן גם במסגרת תפיסת הממלכתיות. ישראל מחויבת לשלטון החוק.

• דרישה מהאזרחים לפיתוח "תודעה אזרחית": תפיסת הממלכתיות בנויה על חברה סולידרית, המבוססת על שותפות אזרחית ואחריות הדדית לכל חלקי החברה. אחריות זו, אינה מסתכמת בקיום החובות שהאזרחות הפורמאלית מטילה, כגון החובה לציית לחוק או לשלם מיסים, אלא תובעת מן הישראליות והישראלים אחריות פעילה לטובת הכלל.

• יש לזכור כי בשל פרקי הריבונות קצרי הימים בהיסטוריה ארוכת השנים של העם היהודי לא פתחה התרבות היהודית 'תורת מדינה' וגם לא 'תרבות חיים' של ניהול מרחבים ציבוריים ומדינתיים בוודאי לא כאלו הדרושים לניהול ריבונות וניהול חיי מדינה במציאות המודרנית. משום כך, לקראת חידושה של הריבונות היהודית בא"י והקמת המדינה, העדר מסורת, העצים את הצורך בפיתוחם של הליכות מדינה באופן שימוג בתוכו את ניסיון העמים הדמוקרטיים עם ערכים השאובים מתרבות ישראל. זוהי תמציתו של אתגר הממלכתיות.

- צבא ממלכתי במדינה דמוקרטית פועל מתוך אחריות להגנה על חיי אזרחיה של המדינה ותושביה, שלומם ואורח החיים התקין שלהם ולהגנה על המדינה, ריבונותה ושלמותה, נוכח פני אויב חיצוני. מטרתיה של כל פעילות צבאית נגזרות מייעוד זה והמשימות המוטלות על יחידות צבאיות ועל חיילים נועדות להשגת מטרה כזו. ייעודו של צה"ל כצבא ההגנה לישראל הינו, במובן העמוק ביותר, ייעוד ממלכתי שאינו נתון בסימן שאלה.
- ממלכתיות בצבא שהוא משמעה עמידה **בארבע דרישות** :
 - **מרכז סמכות אחד** : מפקדי צה"ל הם הסמכות היחידה בתוך הצבא. המדינה, חוקיה ומוסדותיה המוסמכים הם הסמכות הקובעת את התנהלות הצבא בבניין הכוח ובהפעלתו. הצבא נתון למרות הממשלה וכפוף לשר הביטחון.
 - **כיבוד זכויות הפרט ופעולה על פי חוק** : חיילי צה"ל, הם בני אדם ואזרחים, ופגיעה בחירותם תיעשה רק במידה הנדרשת להשגת יעדי הצבא ועל פי חוק. עקרונות אלה יישמרו גם בהתנהלות אל מול אזרחי המדינה ובני אדם מחוצה לה.
 - **פעולה בהתאם לערכים ממלכתיים** : צה"ל פועל על פי ערכי רוח צה"ל היונקים ממקורות המבוססים על ערכים יהודיים, דמוקרטיים, ערכי מוסר אוניברסליים ומסורת צה"ל.
 - **התנהגות התואמת את טובת הכלל** : הצבא יפעל להגנה על קיומה של מדינת ישראל ויתנהל באופן התואם את טובת המדינה וצרכיה כפי שהם מוגדרים או מתפרשים בחוק, בפסיקה או בהחלטת חוקית של הדרג המדיני.
- הצבא נדרש להתנהגות ממלכתית **בשלושה רבדים** – כלפי פנים, בהתנהלות מפקדיו וחייליו בתוך הארגון; בהתנהלות הצבא ונציגיו מול אזרחי המדינה; **ובהתנהלות הצבא ונציגיו מול בני-אדם שאינם אזרחי המדינה ותושביה, בין שהם אויבים ובין שלא.**
- במציאות הישראלית של חברה משוסעת, מרובת תרבויות ומחלוקות פוליטיות, עקרונות הממלכתיות מחייבים את צה"ל להישאר **ניטרלי** ביחס לסוגיות פוליטיות ותרבותיות שעל סדר היום ולממש את חובתו לבצע במסגרת החוק והמשטר הדמוקרטי את המשימות המוטלות עליו על ידי הדרג המדיני. הצבא יציג נתונים, הערכות, עמדות והצעות, בתחומים מקצועיים הנוגעים במישרין בייעודו, בפני הדרג המדיני ונבחרי הציבור, תוך הפרדה מובהקת בין השיקולים המקצועיים של הצבא לבין שיקולים אידיאולוגיים, פוליטיים, מפלגתיים או שיקולים אחרים כלשהם שהשימוש בהם אינו מתחייב מן הייעוד שלו או מן הדרכים הראויות למילוי הייעוד.
- הממלכתיות בצה"ל מהווה עיקרון מלכד ומקור כוח. הממלכתיות מאפשרת למערכת הצבאית להישאר **מחוץ למחלוקות בחברה** : צה"ל אינו תומך או מתנגד להחלטות הדרג המדיני, הוא מבצע אותן, כרוחן וכלשונו. הצבא מיעץ לגבי המשמעויות של החלטות שונות, כאשר סמכות החלטה

נתונה בידי הדרג המדיני. משנתקבלה החלטה מוסמכת על ידי הדרג המדיני, צה"ל מבצע אותה, בלי קשר לדעות הפוליטיות האישיות של מפקדי צה"ל וחייליו ובלי קשר ליעוץ שקדם להחלטה. זהו **תנאי לאמון של אזרחי המדינה בצה"ל ובפעולותיו. זהו יסוד של הדמוקרטיה הישראלית- שהצבא נתון למרות הממשלה וכפוף לשר הביטחון.**

- כל הגבלה של זכויות האזרח של החייל חייבת להיות לפי חוק, ובמידה שאינה עולה על הנדרש ממהותו ומאופיו של השירות.. את צרכי הפרט הייחודיים בצבא יש לכבד באופן שאינו פוגע בעמידת הצבא ביעדיו ומשימותיו, לרבות בממלכתיות הצבא ובלכידות היחידה.

4 האתגר בצה"ל

רקע כללי:

עד שנות השבעים היוותה הממלכתיות מצע משותף וחשוב, שעל בסיסו נידונו מחלוקות אידיאולוגיות עמוקות, ובכך הייתה מכנה משותף חיוני לצדדים המרכזיים שנאבקו אז על עיצוב החברה הפוליטית החדשה.

בסוף שנות ה-70 ותחילת שנות ה-80 התערער מעמדה של הממלכתיות כמצע משותף וכזירה המגדירה את גבולות הוויכוח בחברה, בשל תהליכי גלובליזציה כלל עולמיים המתאגרים את הלאומיות ואת מדינת הלאום. כמו גם תהליכים פנים-ישראליים בהם התחזקות המגזריות בחברה הישראלית, התרחבות הפערים הכלכליים-חברתיים ותהליכי ההפרטה (בראלי וקידר, 2011).

בד בבד עם שינויים אלו חל מעבר ברור מערכים קולקטיביים להעדפת ועליית משקלם של שיקולים אישיים ומגזריים על פני השיקול הממלכתי הכולל.

כל אלה מביאים לכך שצה"ל פועל בחברה בה היקף הקונצנזוס סביב העקרונות היסודיים של טובת הכלל הולך ומצטמצם, ואילו התחרות בין הקבוצות השונות בחברה על קידום האינטרסים שלהן מחריפה.

צה"ל כצבא העם השואף לאפשר לכלל האוכלוסיות בחברה הישראלית לבצע שירות משמעותי, מהווה יותר ויותר מקום מפגש ראשוני ובלעדי (כמעט) של חיים משותפים בין אוכלוסיות מרקע שונה (סוציו-אקונומי, אידאולוגי-פוליטי, תרבותי-אמוני). עניין זה טומן בחובו אתגרים למערכת הצבאית.

האתגרים עמם צה"ל מתמודד:

א. **המשימה: קושי לבצע משימה בהעדר הסכמה לאומית רחבה** - מימוש ייעודו של צה"ל. ככל ששיקולים אידיאולוגיים צרים נתפשים כחשובים מהאינטרס הציבורי הכולל, גדלה הסכנה שהוראות הממשלה ייתפסו לפחות בעיני חלק מהאזרחים, וחיילי צה"ל ומפקדים בתוכם, כבלתי מתיישבות עם תפיסותיהם האישיות. ככל שאין מקבלים באופן מלא את מרות הממשלה על הצבא, **קיימת סכנה של אי קיום פקודות חוקיות, המסכנת את המשטר הדמוקרטי, את יכולת הביצוע של המדינה ואת ביטחונה.**

ב. המסגרת: השירות השותף ביחידה הצבאית. צה"ל הופך שלא בטובתו לזירה מרכזית במלחמת התרבות ועל תווי פניה העתידיים של החברה בישראל. בשל מעמדו המיוחד של צה"ל בחברה הישראלית ובשל היוקרה הרבה שהוא נהנה ממנה, גובר הפיתוי של קבוצות שונות בחברה הישראלית לנסות ולהשתמש בצה"ל כפלטפורמה לקידום השפעתן בתחרות הפוליטית, התרבותית והאידיאולוגית – על עיצוב פניה של החברה בישראל. זאת באמצעות לחצים מבחוץ על עיצוב הנורמות, הערכים ומרחבי השירות והחיים המשותפים ביחידות צה"ל על פי רוחן.

ג. הפרט: מנדט ההשפעה על הפרט - היחלשותו של האתוס הממלכתי-לאומי כאתוס הגמוני ועליות משקלו של השיח הרב-תרבותי, בד בבד עם התעצמות תהליכי ההבדלות והמגזריות החברתית-תרבותית, גורמים לכך שהמתגייסים הצעירים לצה"ל נעדרים (הכללה רחבה) ניסיון חיים ממשי של חיים עם השונים מהם על הוויתורים ההדדיים המתחייבים מכך. בצה"ל פוגשים המתגייסים לראשונה בהכרח לחיות ולשרת עם השונים מהם. ככל שגוברת המגזריות ותפיסת המגזר, על חשבון ראיית טובת הכלל, כך גדל הקושי לנהל יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות תוך התגברות על החיכוכים האפשריים ביניהם.

ד. אמון הציבור: צה"ל- צבא של כולם. אתגרי השעה מציפים שאלות רבות ביניהן שאלת עתידו של צבא העם ומקומו של צה"ל בחברה הישראלית. אם לא נבחין בין הכלת זהויות שונות של הפרטים המרכיבים את המערכת, לבין השפעה של עמדות פוליטיות ואידיאולוגיות של פרטים על אופי הארגון ופעולותיו - אנו עלולים להחליש את יסודות המכנה המשותף, עליו אנו נשענים ואת אמונו של הציבור בצה"ל, כגוף המצוי מעל כל מחלוקת. פשרות בנושא זה שיביאו לערעור על הסמכות הבלעדית של שרשרת הפיקוד של צה"ל בהיותו זרוע ביצועית של המדינה, עלולות להביא לפגיעה קשה ביכולת הצבא לממש את יעודו ואת משימותיו – הגנה על בטחון מדינת ישראל.

שילוב התהליכים הללו מעצים את האתגר הפיקודי הניצב לפתחם של צה"ל ומפקדיו ומייצר מציאות של קושי גובר והולך לקיים בתוך יחידות צה"ל איזון ראוי, שיאפשר לצה"ל להמשיך ולממש את מודל צבא העם במלוא עוצמתו ומעל הכל יאפשר לצה"ל לממש את ייעודו ו - הגנה על בטחון מדינת ישראל. לשם כך על צה"ל לדבוק במצפן הממלכתי.

5 מהי התנהגות ממלכתית המצופה ממפקדי צה"ל?

- **האתגר הממלכתי הניצב לפתחם של המפקדים** – אחריות להכיל את השונות ובו בזמן לטפח את בסיס הסולידריות ואת החיים והשירות המשותפים, אשר חייבים להיות מושתתים על תפיסת עולם ממלכתית (א-פוליטית ועל מגזרית). ככל שגוברת המגזריות ותפיסת המגזר, על חשבון ראיית טובת הכלל, כך גדל הקושי לנהל יחידות צבאיות המשלבות בני קבוצות שונות תוך התגברות על החיכוכים האפשריים ביניהם.
- שרשרת הפיקוד בצה"ל, שבראשה ראש המטה הכללי שהוא הדרג הפיקודי העליון בצבא, היא מקור הסמכות לקביעת התנהלות הצבא, לפי החלטת הדרג המדיני המוסמך ובמסגרת החוק והדין. אין מקום להשפעה של גורמים חיצוניים לצבא (בשם מקורות סמכות אחרים) פרט לדרג המדיני הממונה, בקביעת אופן התנהלותו של הצבא הן בבניין הכוח הן בהפעלתו.
- **עמדה אידיאולוגית שתפקידה לחזק את רוחו ואמונתו של החייל חייבת להביא לידי ביטוי מרחב של גישות שמשקפות את אותו העיקרון ולא להקנות הגמוניה לעמדה מסוימת בלבד כמו לדוגמה אידיאולוגיה פוליטית.** ניתן להציג אידיאולוגיה מסוימת גם אם היא משקפת אמונה של קבוצה מגדרית מסוימת בלבד אם לצד אידיאולוגיה זו, ניתן מקום ויחס שווה של כבוד לאידיאולוגיות ותפיסות נוספות. הצגה ושימוש במגוון אידיאולוגיות (ולא רק באידיאולוגיה אחת) תשרת את השיח המשותף. את הלכידות ואת תחושת ההזדהות של הפרט עם המרחב הציבורי או עם סיטואציה נתונה, ובלבד שמגוון האידיאולוגיות המוצג מצוי במרחב של היות מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית³.
- **צה"ל שואב את כוחו ועוצמתו מחוקי המדינה, מחיוניות תפקידו ומעובדת היותו גורם מאחד ומלכד בחברה, הזוכה לתמיכה ולאמון הציבור כולו.** על המפקדים בצה"ל, מוטלת האחריות לעשות כל הנדרש כדי לשמור מקור עוצמה זה. **השלכה שלילית של פעולה עתידית על לכידות הצבא או על אמון הציבור בצה"ל היא שיקול רלבנטי נגד עשייתה.**
- מחויבות מלאה לחוקי המדינה ולערכיה, כפי שהם מתבטאים בהכרזת העצמאות, לפקודות הצבא ולרוח צה"ל.
- "חכמת הפיקוד" – קבלת החלטות מתוך ראית התמונה כולה, ברגישות רבה כלפי כל המשרתים.
- גילוי ערנות לתהליכים ולשינויים המתחוללים בחברה ולמשמעויות שלהן להלך הרוח הצבאי תוך טיפוח מתמיד של האקלים היחידתי ברוח ממלכתית.
- המפקד מוביל ומתווה את המדיניות ביחידה, נוכח הדילמות המתרחשות בתוכה. על המפקד להקפיד שלא לתת לעמדותיו האידיאולוגיות והפוליטיות האישיות להשפיע על החלטותיו ועל פעולות החינוך

מתוך "דת וממלכתיות בצבא של מדינה יהודית ודמוקרטית", פרופ' אסא כשר

והעיצוב של חייליו. בכך יש לשים לב כי אמנם כל החלטה נקודתית היא מצומצמת בהשפעתה אך **מכלול ההחלטות הנקודתיות הללו הוא שקובע את צביונה של סביבת השירות בצה"ל ואת דמותו.**

- במסגרת תפקידו **נדרש המפקד להתרומם מעל זהויותיו ה"שבטיות" ולאמץ זהות ממלכתית, מאפשרת. אין הכוונה שעל הקצין לוותר על אמונותיו, דעותיו או על מרכיבי הליבה של זהותו, אלא, לבחור בדרך ממלכתית - כזו שמאפשרת לכל חייל בצה"ל להזדהות עם רוח צה"ל ומפקדיו.**
- על המפקד לראות בעיצוב האקלים היחידתי ברוח ממלכתית אתגר פיקודי וחנוכי מרכזי המצוי בליבת אחריותו הפקודית. זכות וחובה זו אינה תלויה בזהותו ובהשקפת עולמו הפרטית (הלגיטימית) של המפקד עצמו. בכל אופני התנהלותו הפיקודית – על המפקד לשמש מופת של התפיסה הממלכתית
- **מתוך 'הקצין בצה"ל', מטכ"ל-תו"ד (מאי 2014):** "על הקצין מוטלת האחריות ליישב את המתחים הנובעים מריבוי הזהויות, באופן שיאפשר לפקדיו למלא את תפקידם...מנגד, עומדת האחריות שלא לעמת את החייל עם זהויות אלו ולהסתפק בשבועת האמונים לצה"ל..."

6 מהי התנהגות ממלכתית המצופה מחיילי צה"ל?

- החייל ישתמש בכל כוח וסמכות הנתונים לו אך ורק לשם מימוש מוצלח של המשימות שעליו לבצע לטובת הכלל והמדינה; החייל יעשה זאת בהתאם לאמות-המידה המקצועיות והאתיות של הצבא, הפקודות, הנחלים והמדיניות המוצהרת, החוק והפסיקה.
- לאחר שהתקבלה החלטה על ידי המוסדות המוסמכים של המדינה, על פי ההליכים של המדינה הדמוקרטית, החייל חייב לבצע את הפקודות כפי שהוא מקבל אותן מן המפקד, המייצג את החלטות המדינה.
- החייל יראה את עצמו תמיד, במהלך פעילותו הצבאית, כנושא באחריות משותפת לביצוע המשימות של יחידתו הצבאית, בהתאם למטרות המתחייבות מייעוד הצבא, וכנושא באחריות אישית לביצוע המשימות המוטלות עליו.
- חייל צה"ל הוא נציג הצבא והמדינה בכל מגע עם סביבתו, והוא נושא באחריות משותפת לאמון הציבור בתקינותה של הפעילות הצבאית. הצבא פונה אל הציבור באמצעות מי שהסמך לכך, כדי להבטיח שהצבא מדבר בקול אחד ולשמור על אמון הציבור בצבא. לכן, חייל המכיע את דעתו בציבור, בכל דרך שהיא לרבות הרשתות החברתיות, עובר על פקודות הצבא, ופוגע במעמדו ומקומו של צה"ל בחברה הישראלית כצבא ממלכתי במדינה דמוקרטית.
- לכל חייל בסדיר, בקבע או במילואים זכות לגבש עמדה בסוגיות ערכיות ומוסריות העומדות על סדר היום הלאומי, ומותר לו להסתמך בכך על כל דמות, השראה או סמכות שיבחר. עם זאת אסור שעמדות אלו ישפיעו על ביצוע המשימה כרוחה וכלשונה. השפעה כזאת, אם קיימת, חוטאת לאחריות שהופקדה בידיו ופוגעת במעמדו ובצלמו הניטרלי והממלכתי של צה"ל.

- לפי החוק בישראל, אסורות הסתה לאלימות והסתה לגזענות. עמדות גזעניות וקריאות נקם, גם בתגובה לפיגוע נתעב, אינן עולות בקנה אחד עם ערכי המדינה... למדינת ישראל צבא אחד - צה"ל - רק הוא מופקד על ביטחון המדינה ותושביה והוא פועל אך ורק לפי הוראותיו החוקיות של הדרג המדיני.

7 מהם גבולות השיח בצה"ל כצבא ממלכתי במדינת יהודית ודמוקרטית?

- הסברה בצה"ל⁴** - פעולה או תהליך של מתן פירוש למידע, שתכליתם לטפח את חוסנם של הפרט והיחידה על ידי פעולות אלו: העמקת הכרתו הרעיונית של החייל, הידוק זיקתו למדינה ולערכיה הממלכתיים וההתנדבותיים לטובת המדינה הכשרתו להבין ולהעריך נכון את אחריותו, את תפקידו ואת ביצועיו כחייל צה"ל וכאזרח מדינת ישראל. ההסברה בצה"ל כפופה לכללי האתיקה של ההסברה: עקרונות של אתיקה הם: **מהימנות ואמינות, פלורליזם, טיפוח יכולת החשיבה ופיתוח השקפות עצמאיות ורגישות.**
- מכל האמור לעיל, ברור כי אין לאפשר אינדוקטרינציה פוליטית או אידאולוגית, ואין לאפשר שיח פוליטי או ואידאולוגי מוטה במסגרות צבאיות.
- חקונצנוס המרכזי הקיים בחברה וההכרחי לפעולתה התקינה הוא ההכרה **בישראל כמדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי, שהיא גם מדינתם של כל אזרחיה.** כל תפיסה מפורטת יותר, המוצגת כתפיסה יחידה הבאה בחשבון בדבר אופי המדינה מועדת להטיה פוליטית ואידאולוגית, **ויש להימנע ממנה.** שיח שבו מוצגות תפיסות שונות, מתוך כבוד שווה, בנושא חשוב זה ראוי לעידוד.
- מסרים העוברים לחיילי צה"ל ממפקדיהם, מן הראוי שישתמכו על תפיסה של הסכמה רחבה (קונצנזואלית) זו ולא על תפיסות פוליטיות ואידאולוגיות אחרות, שעשויות להיות שנויות במחלוקת או אשר מייחסות סמכות למקור חיצוני לצה"ל ולדרג המדיני המוסמך..
- ניתן להציג לחיילים עמדות פוליטיות ואידאולוגיות מגוונות, אך במסגרת מאוזנת וללא העדפת תפיסה אחת על אחרת, בכפוף לכללי האתיקה של ההסברה בצה"ל.

⁴ מצוטט מתוך פקודת מטכ"ל 3.902

מקורות

Bareli, Avi, 2007. "Mamlakhtiyut, Capitalism and Socialism during the 1950s in Israel", *Journal of Israeli History*, 26(2):210-227.

Kedar, Nir, 2007. "Jewish Republicanism", *Journal of Israeli History* 26(2):179-199.

Kedar, Nir, 2002. "Ben-Gurion's Mamlakhtiyut: Etymological and Theoretical Roots", *Israel Studies* 7(3):117-133.

בראלי, אבי וניר קידר, 2011. **ממלכתיות ישראלית**, מחקר מדיניות 87. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

א.כשר, דת וממלכתיות בצבא של מדינה יהודית ודמוקרטית, בתוך : בין הכיפה לכומתה : דת ופוליטיקה

בישראל, עורך : ראובן גל, 2012

מסמך "השירות המשותף"

ספר התורה החילית – פרק הסברה

פ"מ 33.0207 – השירות המשותף

הגדרות

1. בפקודה זו:

- א. **בקשה לאישור** – בקשה שהוגשה בכתב ומראש, לקבל אישור לפי נספח א' או נספח ב' לפקודה זו.
- ב. **גורמי הרפואה** – רופא, חובש, פרמדיק, אח.
- ג. **הגורם המוסמך**, אחד מאלה:
 - 1) רמ"ח כוח האדם (משא"ן) – בזרוע הים, בזרוע האוויר, בזרוע היבשה ובאגף המודיעין;
 - 2) רמ"ח כוח האדם (משא"ן) – באגפי המטה הכללי;
 - 3) רמ"ח משא"ן בסמכויות – ביחידות יב"ץ, מפצ"ר, מפא"ת, רב"ץ, היועכ"ל ובמכללות – מפקד היחידה או מי מטעמו שדרגתו סא"ל ומעלה.
- ד. **הכשרה** – תהליך הקניית ידע ומיומנות במסגרת צבאית או בתהליך גיבוש או מיון קדם-צבאי, הכולל פעילות גופנית (פיזית; כגון מסע, תרגיל בשטח וניווט), פעילות העשויה להביא למגע גופני או לייחוד בין החניכים או בינם לבין המדריכים והמפקדים, או פעילות בלבוש חשוף.
- ה. **הכשרה מעורבת** – הכשרה שמשותפים בה בני שני המינים, ובה בני המין שבמיעוט מעטים מכדי שתוקם בה מסגרת מגדרית.
- ו. **הכשרה משותפת** – הכשרה שמשותפים בה בני שני המינים, ויש די בבני המין שבמיעוט כדי שתוקם בה מסגרת מגדרית.
- ז. **חייל** – לרבות מלש"ב (מועמד לשירות הביטחון), המשתתף בהכשרה שהיא תהליך גיבוש או מיון קדם-צבאי.

בלמ"ס

ה. **יחידה לוחמת מעורבת** – יחידה בייעוד קדמי כהגדרתה בהק"א 32-04-01 "סיווג יחידות לפי ייעוד ושיבוץ כוח האדם בהן", שמשרתים בה חיילים וחיילות בתפקידי לחימה.

ט. **יחידת מגורים** – מקום המיועד למגורי חיילים או חיילות, או לשתי האוכלוסיות, אם בתוך בסיס צבאי ואם מחוצה לו.

י. **יחוד** – הימצאות גבר ואישה ביחידות, במקום מבודד, לרבות בעת שמירה, ניווט או נסיעה ברכב.

י"א. **לבוש חשוף** – לבוש שאינו על פי כללי ההופעה והלבוש המוגדרים בפ"מ 33.0501 – "מדים – סוגים, חלקים והוראות לבוש", הק"א 33-05-01 – "כללי ההופעה והלבוש" והק"א 33-05-07 – "לבוש – בגדים אזרחיים".

י"ב. **מגורים נפרדים** – מגורים נפרדים לחיילים ולחיילות, שמהם אי אפשר להשקיף אל תוך מבנה בני המין האחר, כמפורט להלן:

1) מגורים במבנה – מגורים בשני מבנים נפרדים או במבנה משותף, המפוצל לאגפים נפרדים או לקומות נפרדות באמצעות שתי כניסות נפרדות; או מגורים במבנה ללא כניסות נפרדות, ושבמרכזו גֶרֶם מדרגות המפצל את המבנה לשני אגפים נפרדים או לשתי קומות נפרדות – ופתחיהם סגורים בקיר ודלת.

2) מגורים במאהל – אוהלים בשני מתחמים נפרדים, המרוחקים זה מזה 50 מטרים לפחות, בכפוף לאילוצי התשתיות והאבטחה, ומתוחמים כל אחד בגדר המכוסה באמצעי הפרדה אטום שגובהו שני מטרים לפחות.

3) במשימת אבטחה, שמירה או כוננות – חדרים נפרדים במגורי השומרים, במגורי כיתת הכוננות ובחמ"ל – או אוהלים נפרדים כמפורט בסעיף המשנה הקודם (י.ג.2).

4) בחדרי אשפוז במרפאת היחידה – חדרים נפרדים.

י"ג. **מסגרת** – פלוגה, לרבות סוללה, מחלקה או צוות.

י"ד. **מסגרת מגדרית** – מסגרת ובה בני מין אחד (מפקדים וחיילים).

ט"ו. **רע"ן הפרט** –

בלמ"ס

- 1) רע"ן הפרט בפיקוד או בזרוע;
 - 2) אם אין ביחידה רע"ן פרט –
 - א) מפקדו של רמ"ד הפרט, בדרגת סא"ל;
 - ב) ביחידות שאין בהן רמ"ד פרט – קצין שדרגתו סא"ל ומעלה; קצין זה ימונה לאחראי לתחום הפרט מטעם מפקד היחידה או מטעם מפקד היחידה הממונה, שדרגתו אל"ם.
2. פקדה זו חלה על חיילים וחיילות כאחד אלא אם כן צוין מפורשות אחרת. לדוגמה, "חייל או קצין" משמעו גם "חיילת או קצינה".

כללי

3. מדיניות השירות המשותף נועדה למלא את ייעודו המבצעי של צה"ל ולשמור על לכידות המסגרת הצבאית. מדיניות השירות המשותף מושתתת על היותו של צה"ל צבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית, ועל תפיסת צבא העם, לפיה משרתים בצה"ל חיילים בני כל המינים, הדתות והעדות ותורמתם של כולם, גברים כנשים, חיונית להצלחתו של הצבא במלוי משימותיו. המדיניות קמה מתוך תפיסה ממלכתית, שוויונית וסובלנית, המעוגנת בערכי קבד האדם וב"רוח צה"ל".
4. המפקדים יישמו את מדיניות השירות המשותף בהתאם לכללי פקדה זו ולהנחיות שייקבעו מכוחה, תוך שמירה על כבודם ואמונתם של כלל החיילים, והכל במטרה לממש את ייעוד צה"ל.
5. כל סמכות תממן בעצמה את השינויים הנדרשים כדי לעמוד בהוראות פקדה זו.
6. חיילי צה"ל ימלאו את הפקודה ואת ההנחיות, ישמרו על כבודם של חיילים אחרים ולא יפגעו בגשותיהם.
7. יש להקפיד על יישום הפקודה כלשונה, ללא החמרות או הקלות. מקום בו מתעוררת שאלה לגבי יישום הפקודה, יש להפנותה לוועדת השירות המשותף.
8. במסלולי השירות המיועדים לחיילים חרדים תחול מדיניות צה"ל בעניין שילוב חרדים, כפי שתיקבע על ידי אכ"א-אח"תומכ"א. המדיניות תיקבע ברוח פקדה זו ולפי השינויים הדרושים מכורח הנסיבות.

בלמ"ס

33.0207

פקודות מטכ"ל

הפקודה עודכנה בדצמבר 2017

ועדת השירות המשותף

9. אחת לחציון, לפחות, תתכנס ועדת השירות המשותף בראשות רמ"ט אכ"א ותבחן אם הנחיות השירות המשותף עולות בקנה אחד עם המציאות המתהווה (להלן: "ועדת השירות המשותף").
10. חברי הוועדה יהיו אלו (או נציג מטעמם שדרגתו סא"ל לפחות): היוה"ל"ם, הקח"ר, הרבצ"ר, ראש מנהל האוכלוסיות, הקשל"ר, ראש ממד"ה, מפקד מהמערך הלוחם שדרגתו אל"ם ומעלה, רע"ן המשטר והמשמעת במחלקת הפרט באכ"א וקצין פניות הציבור.
11. הוועדה תקבל ייעוץ משפטי מנציג מפצ"ר יע"ח"ק (ייעוץ וחקיקה).

מילוי משימות משותף

12. פעילות חיילי צה"ל תעמוד בקווי מדיניות השירות המשותף כאמור בסעיף 3. חייל שאורח חייו דתי זכאי לבקש להימנע מפעילות משותפת עם בן המין השני – לרבות תורנות שמירה, ניווט ונסיעה ברכב. אם יש חשש סביר למגע גופני, לייחוד או לפעילות בלבוש חשוף נדרש המפקד להיענות לדרישה זו.

יחידות לוחמות מעורבות

13. מסלול השירות וההכשרה ללוחמים וללוחמות:
- בכל יחידה לוחמת מעורבת יתוכנן מסלול ההכשרה והשירות באופן שתינתן לחייל שיבקש זאת – בשל אורח חייו הדתי – לשרת במסגרת מגדרית, ברמת הפלוגה, החל בגיוסו לשירות החובה וכלה בשחרורו ממנו, וכן בשירות המילואים. חריגה מהוראה זו בשל צרכי הצבא מחייבת אישור של ר' אכ"א אם יקבל תחילה המלצה ממפקד הזרוע.
14. שיבוץ חיילים ליחידה לוחמת מעורבת:
- א. בטרם ישובץ ליחידה לוחמת מעורבת, יישאל כל חייל האם יש מניעה מצידו, מפאת אורח חייו הדתי, לשרת במסגרת המעורבת הקיימת ביחידה.
- ב. חייל שענה בחיוב על השאלה האמורה בסעיף משנה א' לעיל, ישובץ במסגרת המגדרית ביחידה זו או במסגרת מגדרית ביחידה אחרת.

בלמ"ס

קצינים ונגדים ביחידות לוחמות מעורבות

15. שובץ קצין או נגד, שאורח חייו דתי, ביחידה לוחמת מעורבת וביקש כי הדבר ייבחן בשנית, יובא הדבר טרם הצבתו ביחידה להחלטת ר' אכ"א, בהתבסס על עמדת הרבצ"ר, וזאת מתוך התחשבות באמונתו של הקצין או הנגד.

הכשרות משותפות או מעורבות

16. בטרם ישובץ להכשרה יישאל כל חייל, מוקדם ככל האפשר, האם יש מניעה מצידו מפאת אורח חייו הדתי להשתלב עם בן המין השני במסגרת שאינה מגדרית, או להיות נוכח בהדרכות שמעביר בן המין השני ויש בהן חשש למגע גופני, לייחוד או ללבוש חשוף.
17. חייל שאורח חייו דתי זכאי להכשרה במסגרת מגדרית ולהדרכה ממדריך בן מינו בהדרכות שיש בהן חשש למגע גופני, לייחוד או ללבוש חשוף.
18. על אף האמור בסעיף 17, בהכשרה שאין בה חשש למגע גופני, לייחוד או ללבוש חשוף – מותר לשבץ כל חייל במסגרת שאינה מגדרית.
19. אם בהכשרה כרוכים מגע גופני, ייחוד או פעילות בלבוש חשוף, באחריות המפקדים לשבץ חייל בעל אורח חיים דתי במסגרת מגדרית. אם אי־אפשר להבטיח שיבוץ במסגרת מגדרית, יימנע חייל שאורח חייו דתי מן הפעילות. אם אי־אפשר להימנע ממנה, לא ישובץ להכשרה זו חייל הזקוק למסגרת מגדרית.

גודל המסגרת המגדרית בהכשרה משותפת

20. גודל המסגרת המגדרית ייקבע על פי תנאי בסיס ההכשרה ועל פי גודל מסגרת ההכשרה. ככלל, המסגרת תהיה ברמת הפלוגה, ובתנאי שאין הדבר יוצר שתי מסגרות בלבד – אחת לחיילות ואחת לחיילים.
21. ר' אכ"א יאשר פתיחה של מסגרת מגדרית הקטנה מרמת פלוגה, מטעמים שאינם קשורים לתנאי בסיס ההכשרה ולגודל ההכשרות, לאחר שקיבל המלצה ממפקד הזרוע.

בלמ"ס

טירונות

22. בבסיס טירונות ובטירונות בסמכות, תוגדר מסגרת מגדרית לחיילים ולחיילות ברמת הפלוגה. אם הדבר אינו אפשרי בשל מיעוט מספרי, תוגדר מסגרת ברמת המחלקה. חריג מהנחיה זו יאשר ר' אכ"א לאחר שקיבל המלצה ממפקד הזרוע.

השתתפות בפעילויות

23. חיילים ישתתפו בכל הפעילויות ביחידתם.
24. חיילים ינכחו באירועים צבאיים, הן באירועים רשמיים והן באירועי הווי.
25. באירועים צבאיים חיילים וחיילות לא יופרדו הפרדה שלא בשל השתייכותם למסגרת מגדרית.
26. באירועים הממלכתיים והרשמיים האלה ישתתפו כל החיילים – ולא יותר להם להיעדר בשל אונח חייהם:
- א. טקס יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ולנפגעי פעולות האיבה;
 - ב. טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה;
 - ג. טקס יום הזיכרון ליצחק רבין ז"ל;
 - ד. טקסי התייחדות חיליים או חטיבתיים;
 - ה. אירועים במעמד אישיות ממלכתית, לרבות הרמטכ"ל;
 - ו. אירועים אחרים שיקבע ראש אכ"א באישור הרמטכ"ל.
27. חיילים זכאים לבקש להשתחרר מפעילויות נופש או הווי, אם קיים חשש כי השתתפותם בפעילות תפגע באמונתם, בערכיהם או באורח חייהם הדתי. ביקש חייל להשתחרר מפעילות כזאת, ישחררו מפקדו.
28. בפעילות שאינה אירוע ממלכתי או רשמי כמפורט בסעיף 26, תהיה ההשתתפות מלאה, אך בידי המפקדים להתיר לחיילים להשתחרר מן הפעילות או מחלקה, אם יש חשש שהשתתפותם בפעילות תפגע באמונתם, בערכיהם או באורח חייהם הדתי. על החייל להגיש את בקשתו לשחרור מהפעילות זמן סביר מראש; מפקדו יבחן אותה באישור מפקד היחידה, שדרגתו סא"ל ומעלה. על המפקדים לבחון את הבקשה בשאיפה לממש את מדיניות השירות המשותף, עליהם להפעיל את שיקול דעתם על בסיס היכרותם עם פקודיהם ועם הפעילות שממנה ביקשו להשתחרר, מקרה מקרה לגופו ולפי הנסיבות.

בלמ"ס

29. לחיילים ששוחררו מפעילות הווי או נופש, תוצע פעילות חלופית, לרבות פעילות חלופית עצמאית. כך או אחרת לא יוטלו על חיילים אלה משימות שמירה או תורנויות אחרות תחת הפעילות ששוחררו ממנה.

מגורים, שירותים ומקלחות

30. חיילים וחיילות יגורו במגורים נפרדים.
31. המקלחות במגורים הנפרדים ומחוצה להם יופרדו לפי המינים, ויוקנו בהן דלתות או וילונות לכל תא רחצה (הן לחיילים והן לחיילות).
32. מתקני השירותים או תאיהם יופרדו גם הם בין המינים.
33. אם נדרש שימוש משותף במקלחות או בשירותים –
- א. רמ"ט אכ"א רשאי, לאחר קבלת המלצת רח"ט הלוגיסטיקה, לאשר חריגה מסעיפים 31–32 לתקופה קצובה, שלא תעלה על שנה אחת. הבקשה תוגש כמפורט בנספח א'.
- ב. האישור החריג יותנה באמצעי נעילה תקינים לנעילת המתקן מבפנים ובהתקנת שלט ועליו כתובת בנוסח כזה: "השירותים והמקלחת משותפים לגברים ולנשים – נעלו אותם בזמן השימוש".
- ג. האישור החריג למקלחות יותנה בקביעת שעות שימוש נפרדות לחיילים ולחיילות.

בלמ"ס

שטחים משותפים

34. זאת מדיניות השטחים המשותפים:
- א. שטחים משותפים לחיילים ולחיילות (כגון הספרייה, מועדון היחידה, מתקני ההדרכה וחדרי הלימודים) יוקמו מחוץ למגורים.
- ב. הגורם המוסמך רשאי לאשר חריגה מסעיף המשנה הקודם לתקופה קצובה שלא תעלה על שנה. הבקשה תוגש כמפורט בנספח א'.
35. מתקני פעילות גופנית וברכות:
- א. ביחידות פתוחות ייקבעו שְׁעֵתִים שבועיות לפחות לחיילות בלבד, ושעתיים שבועיות לפחות לחיילים בלבד. ביחידות סגורות – ארבע שעות שבועיות לפחות לחיילים בלבד וארבע שעות שבועיות לפחות לחיילות בלבד.
- ב. מפקד היחידה יקבע את שעות הפעילות הנפרדת ואת שעות הפעילות המעורבת על פי התפלגות האוכלוסייה ביחידה, והן יפורסמו במתקנים ובפקודות הקבע של היחידה.
36. כל מיזם בנייה חדש בצבא, החל מפרסום פקודה זו, יעלה בקנה אחד עם הנחיות הבינוי שבפקודה, ולא תותר חריגה כאמור בסעיף 34 אלא מטעמים מיוחדים ובאישור ר' אכ"א.

כניסה למגורים נפרדים

37. לא ייכנס חייל למגורי חיילות – ולהפך – אלא במקרים שיפורטו בפקודה זו.
38. בכניסה למגורים ייתלה שלט בולט, ועליו כתובת זו: "מגורי חיילות – הכניסה אסורה לחיילים" או "מגורי חיילים – הכניסה אסורה לחיילות".
39. גורמי הרפואה רשאים להיכנס, אך ורק כדי למלא את תפקידם, הן למגורי החיילים והן למגורי החיילות, גם שלא בליווי בן המין שאל מגוריו נכנסו, אם להערכתם אין בכוחו של המטופל להגיע למרפאה מסיבות רפואיות.
40. מפקד הבסיס, סגנו, סגל הפיקוד של המסגרת, מפקד המחנה, סגל האחזקה, נגד המשמעת ומש"ק המשמעת רשאים להיכנס לשם מילוי תפקידם, לרבות בבקורות ובמסדרים, למגורי בני המין השני בליוויים.
41. הגורם המוסמך רשאי לאשר את בקשת מפקד היחידה למנות בעלי תפקידים נוספים שיורשו להיכנס למגורי בני המין השני ובליווי בן המין השני כדי למלא את תפקידם, ובלבד שיפורט

בלמ"ס

בבקשה את נסיבות הכניסה ואת תנאיה (מה שעותיה ותדירותה, אם האישור למועדים שייקבעו קבוע או זמני, מתי ייכנס האישור לתוקפו). תוקף האישורים לא יעלה על שנה אחת. הבקשה תוגש כמפורט בנספח א'.

התנאים לשירות חייל (או חיילת) ביחידה ללא מגורים

42. חייל יוצב ביחידה ללא מגורים או יסופח אליה רק בהתקיים אחד מהתנאים האלה:
- א. לחייל סידורי לינה הולמים ביחידת מגורים סמוכה.
 - ב. הוא מתגורר בביתו, ועומדים לו סידורי הסעה הולמים ובטוחים למקום שירותו ובחזרה ממנו, לרבות תחבורה ציבורית.
 - ג. גורמי הת"ש ביחידה מצאו לו פתרון הלנה הולם.

התנאים להלנת חיילת ביחידת מגורים

43. לא תלון חיילת ביחידת מגורים, לרבות במקרה שרותקה למחנה או נשללה חופשתה, אלא אם –
- א. במגורים שוהות שתי חיילות, לפחות, אשר אינן מוצבות לשמירה מחוץ לתחום המגורים.
 - ב. החיילת אינה מנותקת ומבודדת משאר החיילות שביחידה בכל תקופת הלינה ביחידה.
44. לינת חיילת לבדה –

- א. רע"ן הפרט רשאי לאשר חריגה מסעיף 43 לפי הנסיבות. עותק מאישור זה יועבר לרע"ן מדיניות ואסטרטגיה ביוהל"ם. רע"ן הפרט יוכל לבטל, בכל עת, אישור שכבר ניתן וכן לשנותו או להתנותו בתנאים כפי שיראה לנכון. בקשה כזאת תוגש כמפורט בנספח ב'.
- ב. האישור יינתן לאחר שייבחנו כל היבטי בטיחות החיילת, כמפורט בנספח ב'. תוקפו ייקבע ויכתב באישור ולא יעלה על שנה אחת.
- ג. אם חיילת לנה לבדה, יש לתעד בתיק המפקד התורן העתק מהמסמך המאשר לה ללון לבדה ביחידה. המפקד התורן יאשר על גבי המסמך, בחתימתו, כי קרא את תוכנו.

הופעה ולבוש

בלמ"ס

45. חיילים ימלאו בפעילויותיהם, אם בלבוש צבאי אם בלבוש אזרחי, את כל כללי ההופעה והלבוש כמפורט בפ"מ 33.0501 – "מדים – סוגים, חלקים והוראות לבוש", בהק"א 33-05-01 – "כללי ההופעה והלבוש" ובהק"א 33-05-07 – "לבוש – בגדים אזרחיים".

היערכות היחידות למצב חירום

46. המפקדים יתכננו את מקומות הלינה הממוגנים והלא-ממוגנים באופן שיוכלו להלין גם סד"כ שנקרא בחירום במגורים נפרדים.

א. במקרים חריגים, כשאי-אפשר להלין חיילים וחיילות במגורים נפרדים בשל סכנת חיים ברורה, אפשר להגיש בקשה חריגה ללינה משותפת של חיילים וחיילות באותו מבנה.

ב. את הבקשה יגיש רע"ן הפרט הפיקודי. עליו להגיש בקשה נפרדת לכל מבנה.

ג. את הבקשה יבחן מפקד הזרוע, ואישורה יוגבל לשבעה ימים. אפשר להגיש בסופם בקשה חוזרת להחרגה, לפי הצרכים המבצעיים.

ד. רע"ן הפרט הפיקודי יודא כי בתוך המגורים המשותפים תהיה הפרדה מגדרית. המגורים יופרדו בחיץ אטום שגובהו שני מטרים וישולטו שילוט ברור.

ה. חיילים וחיילות יונחו ללון בבגדים אזרחיים מלאים או במדים מלאים כמפורט בהק"א 33-05-07 – "לבוש – בגדים אזרחיים".

תיעוד האישורים

47. כל אישור חריג שתקבל היחידה על פי פקודה זו יישמר בה לצד פקודות השגרה, כדי לעמוד בביקורת אכ"א.

האחריות

48. ראש אכ"א ממונה על קביעת מדיניות השירות המשותף.

49. רח"ט תומכ"א באכ"א ממונה על יישומה.

בלמ"ס

50. ראשי האגפים במטכ"ל, מפקדי הזרועות והפיקודים, מפקד יבד"ץ, מפקד המכללות, ראש מפא"ת, היועכ"ל, הרבצ"ר והפצ"ר – כל אחד ואחד יקבע בגוף שעליו הוא אמון גורם מטה שיהיה אחראי לעקוב אחר השירות המשותף ולטפל בסוגיות בנושא.
51. כל מפקד ומפקד אחראי לוודא כי לשון הפקודה הוטמע בקרב פקודיו, לפעול למילוי הפקודה ולערוך בקרה עליה. שלישי היחידות בכל הרמות יהיו גוף המטה ביחידתם לנושא השירות המשותף, ויסייעו למפקד להטמיע את העקרונות ואת ההנחיות ביחידה וכן לערוך בקרה עליהן.
52. הקח"ר אחראי להסביר את המדיניות ולהטמיע את הפקודה בקרב מפקדי צה"ל וחייליו.
53. ענף הביקורת במפקדת קצין השלישות הראשי יערוך בקרה על יישום מדיניות השירות המשותף בביקורת אכ"א.
54. ראש מנהל האוכלוסיות באכ"א מנחה, מייעץ ומכווין בעניין הטיפול בחיילים בני מיעוטים, ואחראי לבחון היבטים ייחודיים הנוגעים לשירותם המשותף, אם ישנם, ולהביאם לבחינת ועדת השירות המשותף, המוגדרת בסעיף 9.
55. מוקד קצין פניות הציבור הוא הגורם המטפל בפניות של גורמים אזרחיים או צבאיים בנושא השירות המשותף.
56. בסוגיות הלכתיות הנוגעות לשירות המשותף תטפל הרבנות הצבאית, בתיאום עם הגורמים האמונים על יישום הפקודה.

בלמ"ס

הטמעה והסברה

57. הטמעת הפקודה והסברתה נועדו להביא לידי ביטוי את מדיניות השירות המשותף כמפורט בסעיף 2.3.
58. הקח"ר יעמיד לרשות המפקדים כלים כדי להסביר את המדיניות ולהטמיע את הפקודה. כלים אלה ויעילותם יוצגו מפעם לפעם לפני ועדת השירות המשותף בנושא השירות המשותף.
59. הוראות ונהלים באשר לשירותם המשותף של חיילים וחיילות יפרסמו, ברוח פקודה זו ועל פי הנחיית רח"ט תומכ"א, גופי צה"ל לפי תחום אחריותם. בטרם יוציא רח"ט תומכ"א את הנחייתו, תינתן לחברי ועדת השירות המשותף האפשרות לחוות דעתם עליה.
60. הקשל"ר יטמיע את הפקודה בקרב סגלי השלישות ויבחן אם היא מיושמת ביחידות בביקורת אכ"א. ממצאיו יוצגו, מפעם לפעם, לפני ועדת השירות המשותף.

בלמ"ס

רשימת המקורות

אומיאל-פלדמן, מפגשי זהויות במרחבים הציבוריים = שני אומיאל-פלדמן, "מפגשי זהויות במרחבים הציבוריים - המשגות חדשות: מקרה הבוחן של שירת נשים והציונות הדתית", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ז.

אריאלי, האמת על באמת = דן אריאלי, **האמת על באמת: איך אנחנו מעגלים פינות ומרמים את כולם, במיוחד את עצמנו**, אור-יהודה: דביר, 2012.

אריאן וקיסר-שוגרמן, יהודים ישראלים - דיוקן = אשר אריאן (ראש צוות המחקר) ואיילה קיסר-שוגרמן (ניתוח הנתונים וכתיבה), "יהודים ישראלים - דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל, 2009", ירושלים: מרכז גוטמן לסקרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה עבור קרן אבי חי ישראל, 2011.

בודאי-היימן, דת - מגדר - צבא; זהויות נשיות = רנית בודאי-היימן, "דת - מגדר - צבא; זהויות נשיות: בין דת וצבא בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ו.

בן-פורת, הלכה למעשה = גיא בן-פורת, הלכה למעשה: חילוננו של המרחב הציבורי בישראל, חיפה: פרדס, 2016.

בר־און, ממלכתיות בפיקוד = שרגא בר־און, "ממלכתיות בפיקוד: בזכות פלורליזם כפוי", ריאיון עם אל"מ (מיל') יעקב קסטל, דעות 57 (2012): 27.

בראלי וקידר, ממלכתיות ישראלית = אבי בראלי וניר קידר, ממלכתיות ישראלית, מחקר מדיניות 87, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.

גל, צה"ל בהדתה = ראובן גל, "צה"ל בהדתה - אז מה? הסברים, משמעויות, השלכות", בתוך: ראובן גל (עורך), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 587-613.

גל (עורך), בין הכיפה לכומתה = ראובן גל (עורך), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל, בן שמן: מודן, 2012.

גרינבלום, מגבורת הרוח לקידוש הכוח = דרור גרינבלום, מגבורת הרוח לקידוש הכוח: כוח וגבורה בציונות הדתית בין תש"ח לתשכ"ז, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2016.

דון־יחיא, ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן־גוריון = אליעזר דון־יחיא, "ממלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן־גוריון", הציונות מאסף יד (1989): 51-88.

דרורי, הרווח בין הכומתה לכיפה = זאב דרורי, "הרווח בין הכומתה לכיפה: כיצד מתמודד צה"ל עם תהליך ההדתה?" בתוך: ראובן גל (עורך), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 115-150.

הלינגר והרשקוביץ, ציות ואי־ציות בציונות הדתית = משה הלינגר ויצחק הרשקוביץ, ציות ואי־ציות בציונות הדתית: מגוש אמונים ועד תג מחיר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.

הנדל, מגמות ביחס לשירות בצה"ל = יועז הנדל, "מגמות ביחס לשירות בצה"ל", בתוך: ראובן גל (עורך), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 293-308.

הראל, חדע כל אם עבריה = עמוס הראל, **חדע כל אם עבריה: קווים לדמותו של צה"ל החדש**, אור יהודה: כנרת זמורה ביתן, 2013.

הרמן ואח', דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014 = תמר הרמן, גלעד בארי, אלה הלר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס וקלמן נוימן, **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014 - דוח מחקר**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014.

הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016 = תמר הרמן, אלה הלר, חנן כהן, דנה בובליל ופאדי עומר, **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016.

הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית 2017 = תמר הרמן, חנן כהן, אלה הלר, ציפי לזר-שואף ופאדי עומר, **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2017**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017.

הרמן ואח', מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018 = תמר הרמן, אור ענבי, אלה הלר ופאדי עומר, **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018.

וינרב ובלס, מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית = אלכס וינרב ונחום בלס, "מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית", ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2018.

זימר, עולם כמנהגו נוהג = יצחק זימר, **עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 1996.

זלבה, דמוגרפיה של הדתיות = מיכאל זלבה, **דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי**, ירושלים: חותם, 2017.

חדד, הציונות הדתית = נעם חדד, "הציונות הדתית: תיאופוליטיקה ולאומיות", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2018.

טהורי, בין דת, צבא ומדינה = עופר טהורי, "בין דת, צבא ומדינה: קונפליקט הנאמנות של קציני צה"ל מהציונות הדתית", עבודה לשם תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב.

ינאי, התפיסה הממלכתית של בן-גוריון = נתן ינאי, "התפיסה הממלכתית של בן-גוריון", **קתדרה** 45 (תשמ"ח): 169-189.

כהן, הכיפה הטרובה ומה שמאחוריה = אשר כהן, "הכיפה הטרובה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", **אקדמות** טו (2005): 9-31.

כהן, הכיפה והכומתה - דימוי ומציאות = אשר כהן, "הכיפה והכומתה - דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי", בתוך: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 267-292.

כהן, יהודים לא-יהודים = אשר כהן, **יהודים לא-יהודים: זהות יהודית וישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי בישראל**, ירושלים ורמת גן: כתר, מכון הרטמן והפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, 2006.

כהנמן, לחשוב מהר, לחשוב לאט = דניאל כהנמן, **לחשוב מהר, לחשוב לאט**, תרגום: יעל סלע ועידית נבו, תל אביב: מטר, 2013.

כרמית-יפת ואלמוג, הדתה, הדרה וצבא = קארין כרמית-יפת ושולמית אלמוג, "הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדר?", **עיוני משפט** לט (תשע"ו): 243-316.

לבלי ולוביש-עומר, לחזור למה שהיינו = אודי לבלי ושושנה לוביש-עומר, "לחזור למה שהיינו: חובשי הכיפות הטרובות כאופוזיציה שמרנית לצבא פוסט-מודרני", בתוך: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל** בן שמן: מודן, 2012, עמ' 151-204.

לוי, המפקד האליון = יגיל לוי, **המפקד האליון: התאוקרטיזציה של הצבא בישראל**, תל אביב: עם עובד, 2015.

ליבוביץ', יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל = ישעיהו ליבוביץ', **יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל**, תל אביב: שוקן, 1975.

ליבל, מ"צבא העם" ל"צבא העם היהודי" = תמיר ליבל, "מ'צבא העם' ל'צבא העם היהודי'", בתוך: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 205-242.

ליבל וגל, בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא = תמיר ליבל וראובן גל, "בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא", בתוך: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 83-114.

מאוטנר, משבר הרפובליקניות בישראל = מנחם מאוטנר, "משבר הרפובליקניות בישראל", **משפט ואדם - משפט ועסקים** יד (2012): 559-594.

מגל, סרוגים בקנה = ינון מגל, **סרוגים בקנה: סיפור השתלבות הציונות הדתית בצה"ל**, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2016.

מרכז ליב"ה, באלוקים נעשה חיל = **באלוקים נעשה חיל: התהליכים המתרחשים בצה"ל וגישתנו אליהם, קובץ שיחות וסקירה מעשית**, [ירושלים]: מרכז ליב"ה, [2017].

סטטמן, ישעיהו ליבוביץ = דני סטטמן, "ישעיהו ליבוביץ: מהפכן, או דובר של רוח הזמן?" בתוך: אבי רביצקי (עורך), **ישעיהו ליבוביץ: בין שמרנות לרדיקליות**, ירושלים ובני ברק: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 421-435.

סטטמן, פגיעה ברגשות דתיים = דני סטטמן, "פגיעה ברגשות דתיים", בתוך: מני מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר (עורכים), **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי**, תל אביב: רמות, 1998, עמ' 133-188.

סטטמן וספיר, דת ומדינה בישראל = דני סטטמן וגדעון ספיר, **דת ומדינה בישראל: עיון פילוסופי-משפטי**, חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2014.

קידר, על הממלכתיות = ניר קידר, **על הממלכתיות**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה [בהכנה].

קמפינסקי, בפקודת הרבנות = אהרון (רוני) קמפינסקי, **בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל**, ירושלים: כרמל, 2015.

קמפינסקי, הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה"הדתה" של צה"ל = אהרון (רוני) קמפינסקי, "הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה' של צה"ל - דימוי ומציאות", בתוך: ראובן גל (עורך), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 309-336.

קפלן, חקר החברה היהודית הדתית בישראל = קימי קפלן, "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", **מגמות** נא (2017): 250-207.

רוט, תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות = ענת רוט, "תיאוריות הפונדמנטליזם במבחן המציאות: הזרם התורני בציונות הדתית ומאבקי נגד תכנית ההתנתקות והריסת הבתים בעמונה", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן, 2011.

רטנר ופישמן, דוח מחקר סופי = אריה רטנר וגדעון פישמן (חוקרים ראשיים), "דו"ח מחקר סופי: ניתוח מיקרו ומאקרו של אלימות בישראל, 1980-2007", חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2009 (מרץ).

שלג, אובדן התמימות = יאיר שלג, "אובדן התמימות: השפעת ההתנתקות על הציונות הדתית", **ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 2015.

שלג, הדתיים החדשים = יאיר שלג, **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים: כתר, 2000.

שנהב, שמייס ריקים ממלאכים = יהודה שנהב, "שמייס ריקים ממלאכים: פולמוס ההדתה בחופת האתיקה הפרוטסטנטית", **סוציולוגיה ישראלית** יט (2018): 1-22.

שרמייסטר, השירות המשותף בצה"ל = אלי שרמייסטר, "השירות המשותף בצה"ל", **בתוך: ראובן גל (עורך), בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**, בן שמן: מודן, 2012, עמ' 577-582.

Cohen and Susser, *Women Singing, Cadets Leaving* = Asher Cohen and Baruch Susser, "Women Singing, Cadets Leaving: The Extreme Case Syndrome in Religion-Army Relationships," in: Elisheva Rosman-Stollman and Aharon Kempinsky (eds.), *Civil-Military Relations in Israel - Essays in Honor of Stuart A. Cohen*, Lanham, MD: Lexington Books, 2014.

Doris, Lack of Character = John Doris, *Lack of Character: Personality and Moral Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Ehrenreich, Dancing in the Streets = Barbara Ehrenreich, *Dancing in the Streets: A History of Collective Joy*, New York: Metropolitan Books, 2006.

Haidt, The Righteous Mind = Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*, London: Penguin Books, 2013.

Kedar, Ben-Gurion's *Mamlakhtiyut* = Nir Kedar, "Ben-Gurion's *Mamlakhtiyut*: Etymological and Theoretical Roots," *Israel Studies* 7 (2002): 117-133.

Kymlicka, Multicultural Odysseys = Will Kymlicka, *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*, New York: Oxford University Press, 2007.

Margalit and Raz, National Self-Determination = Avishai Margalit and Joseph Raz, "National Self-Determination," *Journal of Philosophy* 87 (1990): 439-461.

Taber and Lodge, The Rationalizing Voter = Charles S. Taber and Milton Lodge, *The Rationalizing Voter*, New York: Cambridge University Press, 2013.

Zohar, Co-Operation Despite Disagreement = Noam Zohar, "Co-Operation Despite Disagreement: From Politics to Healthcare," *Bioethics* 17 (2003): 121-141.

Policy Paper 139

***MAMLACHTIUT,*
"RELIGIONIZATION",
AND RELIGIOUS SOLDIERS
IN THE IDF**

Daniel Statman

November 2019

Text Editor [Hebrew]: Meira Turetzky
Series and Cover Design: Studio Tamar Bar Dayan
Typesetting: Nadav Shtechman Polischuk
Printed by Maor Wallach Press

ISBN: 978-965-519-276-6

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2019 by the Israel Democracy Institute (RA)
Printed in Israel

The Israel Democracy Institute
4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602
Tel: (972)-2-5300-888
Website: en.idi.org.il

To order books:
Online Book Store: en.idi.org.il/publications
E-mail: orders@idi.org.il
Tel: (972)-2-5300-800; Fax: (972)-2-5300-867

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

The views expressed in this policy paper do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

ABSTRACT

In recent years, it has been claimed that the *mamlachtiut* of the IDF is on the decline. (“*Mamlachtiut*” is often understood to refer to the view that the country should be placed above party and ideology. How exactly it should be understood is a central concern of the present study.) This is the background for the recent suggestion that *mamlachtiut* should be added as another value in the ethical code of the IDF. The term itself is rather vague but, as I explain in Chapter 1, concerns about the erosion of *mamlachtiut* in the IDF are usually linked to concerns about what is referred to as the “religionization” (“*hadatta*”) of the IDF. Critics of religionization believe that the rise in the number of religious soldiers and officers threatens its ability to carry out controversial missions, especially those concerning withdrawal from parts of the Occupied Territories. They also argue that, as a result of this growth, the IDF is becoming a sectorial body that serves the national-religious ideology and worldview instead of being loyal to the state and to the values shared by most Israelis. Discussions of *mamlachtiut* in the IDF and discussions of religionization in the IDF are thus inherently intertwined.

In the second chapter, I discuss these claims about religionization and conclude that they should be rejected. The rise in the proportion of

religious soldiers and officers in the IDF has not led to the results which those who assert that a process of religionization is taking place have warned against. The evidence for religionization is largely anecdotal, and those on the religious Right have their own anecdotes on which to rely in order to substantiate the opposite claim—that the IDF is becoming more secular and less committed to Jewish and Zionist values. While the rise in the number of religious soldiers has on occasion led to insufficient concern for the interests of secular soldiers (especially female soldiers), it is not the case that, overall, there is something bothersome in the relations between secular and religious soldiers nowadays, nor does this rise pose any real threat to the ethics or the professionalism of the IDF.

In the final chapter, I suggest principles for regulating the status of religion and the relations between secular and religious soldiers in the IDF. These principles are based on the assumption that the same rules that govern the status of religion in the country in general should also apply to the military. If the state can define itself as “Jewish,” then so can the IDF—for example, in the design of its ceremonies. And since the state is democratic, its military is also expected to apply democratic principles, particularly when it comes to respecting its soldiers’ freedom of and freedom from religion. These rights should be given a narrow interpretation: the right to freedom of religion does not grant religious soldiers a right to shape the public sphere in the military so that it accords entirely with the religious way of life they are used to in their homes; and the right to freedom from religion does not grant secular soldiers the right to shape the military space in an entirely secular manner, completely free of religious symbols or content.

The principles presented in this chapter do not provide unequivocal answers to all questions concerning the role of religion in the IDF. Ethical principles are rarely up to such a task. They do, however, provide a framework for rethinking the fundamental dilemmas involved in the management of the military in a Jewish and democratic state, a state committed both to Jewish history, culture, and religion, and to equality and human rights.

בשנים האחרונות נשמעת בפולמוס הציבורי בישראל הטענה שהממלכתיות בצה"ל, וכן הממלכתיות במדינה באופן כללי, הולכת ומתערערת. זהו הרקע להצעה שהועלתה להוסיף לקוד האתי של הצבא את הערך "ממלכתיות".

האומנם הממלכתיות בצה"ל מאוימת? ומה בדיוק הכוונה במושג "ממלכתיות" – בהקשר של צבא ובהקשרים אחרים?

בחינת השיח על ממלכתיות בצבא, בעיקר הטענות על פגיעה בממלכתיות, מעלה שברוב המקרים הדוברים מתכוונים למה שהם תופסים כפגמים בצבא מבחינת המעמד של הדת, הדתיים או הדתיות. הטוענים לפגיעה בממלכתיות סבורים שהממלכתיות מאוימת על ידי מה שהם מתארים כ"הדתה" של הצבא. כיצד יש להבין ביטוי זה, והאם צה"ל אכן עובר תהליך מדאיג של הדתה ואשר על כן מתחייב ביצורו של ערך הממלכתיות?

המחקר שלפנינו מציע להבין את טענת ההדתה לא כטענה על הגידול גרידא בשיעור החיילים הדתיים או הקצינים הדתיים בצה"ל, אלא כטענה על ההשפעה המזיקה של גידול זה – על האווירה ביחידות הצבאיות, על היכולת לבצע משימות שנויות במחלוקת ציבורית, על הרמה האתית של הצבא, ועוד. ואולם, כך מתברר, לטענה זו אין בסיס של ממש כשם שאין בסיס לטענה ההפוכה שלפיה הצבא נמצא בתהליך מתגבר של חילון – של הדרת חיילים וקצינים דתיים ושל השפעה מתעצמת של הלכי רוח פוסט-ציוניים ופוסט-מודרניים.

הדיון בטענות על הדתה של צה"ל וביחס שבין הדתה לבין ממלכתיות מזמן את האפשרות לעסוק באופן שיטתי במעמדם של הדת והדתיים בצבא: האם ראוי שחיילים דתיים יקבלו זמן לתפילה כשחברייהם עסוקים בסידור המחלקה; האם נכון להתיר לרבנות הצבאית לערוך "כנסית התעוררות" לפני הימים הנוראים; האם הקבורה בצה"ל צריכה להיות באחריות הרבנות הצבאית; האם סביר לצפות שחיילים חילונים יימנעו משימוש בטלפון בשבת כדי לכבד את רגשות חבריהם הדתיים? שאלות אלה ודומותיהן זוכות כאן לראשונה לניתוח שיטתי ומקיף המוביל להמלצות מעשיות, השונות לעיתים מן הכללים הקיימים.

פרופ' דני סטטמן הוא ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת חיפה. מומחה לאתיקה, פילוסופיה פוליטית ופילוסופיה של המשפט. בשנים האחרונות הוא עוסק בעיקר בשני תחומים: יחסי דת ומדינה ואתיקה של מלחמות.

0 4500001241 7
דאנאקוד 450-1241